

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Kálmán C. György.

*»Ismerünk eseteket, amikor égő házba rohantak be,
hogy kimentsenek valakit«*

FRANCIS FUKUYAMA

»De dhága uham – talán ughat?«

WITOLD GOMBROWICZ

*»Akik ragaszkodnak a hiteles forrásokhoz,
azok a hallgatást javasolják«*

BOJTÁR ENDRE

MCMXCV Október

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HATVANNYOLC FORINT

MCMXCV OKTÓBER

HETEDIK ÉVFOLYAM TIZEDIK SZÁM

Francis Fukuyama Erény és jólét 3

Rein Taagepera Az észtrónfosztása 8

Ezredvégi beszélgetés Ekler Dezsővel 11

Marno János Vízérmék 16

Witold Gombrowicz Estély Belopiskaj grófnőnél 18

Mohácsi Árpád Versek 28

Lányi András A feleségünk története 30

Bojtár Endre A történetírás nehézségei. I. rész. Őstörténet, folklór, mitológia 36

Drago Roksanđić Jelačić, a gyáva? A bán mítoszáról 46

Zelei Miklós Te vagy a fény a lángoszlopban 48

Margócsy István PARTI NAGY LAJOS / ESTI KRÉTA (Margináliák) 52

Báthori Csaba Irodalmi bestiárium 58

Márton László Öt napom 61

E számunkat VARGA ZSÓFI és CSÁSZÁR VERA MAKINA grafikáival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: SZILÁGYI ÁKOS.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON

ÚJ LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

ÚJ TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 118-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636. 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 816 FT. FÉL ÉVRE 408 FT. NEGYED ÉVRE 204 FT.

KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT Mennyiségben kaphatók a kiadóban.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

A 2000 kulturális ajánlata

A Budapesti Őszi Fesztivál keretében

VARGA ZSÓFI
és
CSÁSZÁR VERA MAKINA

kiállítása

A RÉT GALÉRIÁBAN

1118 BUDAPEST, TÖRÖKUGRATÓ UTCA 9.

Megtekinthető szeptember 30-tól október 20-ig (vasárnap zárva)

Erény és jólét

FRANCIS FUKUYAMA

Az előttünk járó generáció közgazdasági gondolkodását a neoklasszikus vagy szabadpiaci irányzat határozta meg, melyet olyan nevek fémjeltek, mint Milton Friedman, Gary Becker vagy George Stigler. A neoklasszikus áramlat megerősödése komoly előrelépést jelentett e század első évtizedeihez képest, mely a marxisták és keynesiánusok jegyében telt el. A neoklasszikus közgazdászoknak 80 százalékban igazuk van: fontos felismerésekre jutottak a pénz és a piacok természetét illetően, mert az emberi magatartás racionális, önérdékre alapozott modellje az esetek 80 százalékában helytálló. De ott van még a maradék 20 százalék, amelyről a neoklasszikus közgazdaságtan csak fogyatékos magyarázatot tud adni. Amint azzal Adam Smith tökéletesen tisztában volt, a gazdasági élet mélyen beágyazódik a társadalom életébe, és nem érthető meg a társadalom a szokásaitól, erkölcsétől, hagyományaitól elvonatkoztatva. Röviden: nem szakítható el a kultúrától.¹

Következésképp rossz szolgálatot tesznek azok a napjainkban zajló közgazdasági viták, melyek figyelmen kívül hagyják a kulturális tényezőt. Jó példa erre az a polémia, mely az elmúlt évtizedben az Egyesült Államokban folyt a szabadpiac hívei és az úgynevezett neomerkantilizmus között.

A neomerkantilizmus és korlátai

A neomerkantilista irányzat képviselői – köztük Chalmers Johnson, James Fallows, Clyde Prestowitz, John Zysman, Karl van Wolferen, Alice Amsden és Laura Tyson – azt állították, hogy Kelet-Ázsia dinamikus, gyorsan fejlődő gazdaságai nem azért voltak sikeresek, mert követték, hanem mert elvetették a neoklasszikus közgazdaságtan útmutatását.² A gyorsan fejlődő ázsiaiak nem azért tudtak ilyen hihetetlenül magas növekedési rátát produkálni – mondják a neomerkantilizmus –, mert szabad utat engedtek a piac működésének, hanem mert a kormány iparpolitikájával mindegyikükénél beavatkozott a gazdaságba. Bár tisztában vannak Ázsia sajátosságaival, a neomerkantilizmus is ugyanazokban az absztrakt, univerzális fogalmakban adja elő gazdaságpolitikai következtetéseiket, mint a neoklasszikusok. Azt mondják, hogy Ázsia nem a kultúrájában más, hanem mert az ottani társadalmak – későnjövőkként, az

A cikk eredeti címe: *Virtue and Prosperity*. Megjelent a „The National Interest” 1995 nyári számában.

Európához és Észak-Amerikához való felzárkózásra törekedve – más gazdasági intézményeket választottak. Nem veszik figyelembe, hogy bizonyos intézmények mennyire kultúrafüggőek lehetnek.

A neoklasszikus közgazdaságtan legátfogóbb kritikáját talán James Fallows adta *Látni a napot* (*Looking at the Sun*, New York: Pantheon Books, 1994) című könyvében. Fallows azt állítja, hogy az angolszász világ elkötelezettsége a piacgazdaság mellett érzéketlenné tette az amerikaiakat a kormányok fontosságát illetően. Pedig az Egyesült Államokon kívüli világ nagy részének működése olyan elveken alapszik, melyek ellentmondanak a neoklasszikus közgazdaságtan szabályainak. Az ázsiai kormányok például magas vámokkal, a külföldi beruházás korlátozásával, az exportnak nyújtott olcsó hitelekkel, sőt kifejezett szubvenciókkal, a kutatás-fejlesztési költségek megosztására és a piaci részesedés meghatározására szervezett kartellekkel, vagy egyenesen az élvonalbeli kutatás-fejlesztés támogatásával védtek a hazai ipart. Chalmers Johnson az elsők között állította, hogy a japán gazdaság háború utáni magas növekedési rátáiért a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (MITI) és nem a piac a felelős.³ Szinte minden neomerkantilizmus az a véleménye, hogy az Egyesült Államok helyzete azért romlott a Japánnal és a többi ázsiai országgal folytatott versenyben, mert az egymást követő amerikai adminisztrációk szabadpiaci elkötelezettségükben a kulcsiparágakat feláldozták a külföldiek versenyének. Az javasolják, hogy hozzák létre a MITI amerikai megfelelőjét, mely szubvencionálná és koordinálná a csúcstechnológiai ágazatokat, hogy helyt állhassanak a világpiacra. Sokkal harciasabb kereskedelempolitikát követeltek, mely védi az amerikai ipart a külföldiek „tisztelességtelen” versenytől.⁴

A neomerkantilizmus által kezdeményezett vita akörül bontakozott ki, hogy valóban az iparpolitika okozta-e Ázsiában a magas növekedési ütemet, és hogy a kormányok valóban jobban vezérik-e a gazdasági fejlődést, mint a piac. A neomerkantilizmus azonban elhanyagolja azt a szerepet, melyet a kultúra magának az iparpolitikának az alakításában játszik. Mert még ha elfogadjuk is azt a hipotézist, hogy technokraták okos irányításának köszönhető Ázsia fejlődése, világos, hogy az egyes országok képessége az iparpolitika alakítására és végrehajtására erősen különböző. Ezek a különbségek

a kultúrában gyökereznek, valamint az egyes országok politikai intézményeiben és történelmi fejlődésében. A franciáknál és a japánoknál az etatizmusnak nagy hagyományai vannak, az Egyesült Államokban hasonlóan mélyek a gyökerei az államellenességnek, és egész világ választja el a nemzeti bürokráciáik tagjainak képzését és emberi kvalitásait.

Ugyancsak nyilvánvalóan nagyok a kulturális különbségek a korrupció természetében és elterjedtségében. Minden iparpolitika gyengéje, hogy a közhivatalnokokat korrupcióra ösztönzi, ami azután érvényteleníti e politika esetleges pozitív hatásait. Nyilvánvaló, hogy az iparpolitika jobban működik olyan társadalmakban, ahol a becsületes és hozzáértő közszolgálatnak hosszú hagyományai vannak. Bár a japán politikusok korrump üzelmek nemzeti botrányt okoztak, a MITI vagy a Pénzügyminisztérium tisztviselői ellen nem fogalmazódtak meg hasonló vádak. Ugyanez nem valószínű Latin-Amerika bürokráciája esetében, hogy a harmadik világ más részeiről ne is beszéljünk.

Tekintsük például azt a problémát, hogy a kormányoknak a feltörekvő vagy a hanyatló iparágakat kell-e segítenie. Elvileg elképzelhető, hogy a fejlődő országokban a technokraták válasszák ki a fejlesztendő ágazatokat, de a politika általában közbelép, és az iparpolitikát félreviszi. A feltörekvő ágazat még nem honosodott meg, és nincsenek érdekcsoportok, melyek kiállnának mellette. A hanyatló ágazatok ugyanakkor gyakran igen sok embert foglalkoztatnak, hangos, nagy politikai hatalommal rendelkező támogatóik vannak. Számos ázsiai ország iparpolitikájának megkülönböztető vonása, hogy képes volt rendezett módon leépíteni régi, nagy tömegeket foglalkoztató iparágakat. Japánban például a textiliparban foglalkoztatottak száma a hatvanas évek eleje és 1981 között 1,2 milliőről 655 000-re csökkent; a szénbányászaté 1950 és 1981 között 407 000-ről 31 000-re; a hajógyártásban hasonlóan drámai leépítés következett be a hetvenes években.⁵ Az állam mindegyik esetben azért avatkozott be ezekbe az ágazatokba, hogy a leépítésüket elősegítse, nem azért, hogy megmentse az ott dolgozókat. A tajvani és a dél-koreai kormány hasonló módon csökkentette a foglalkoztatást a régi, munkaintenzív ágazatokban.

Ezzel szemben Európában és Latin-Amerikában a kormányok politikailag szinte lehetetlennek találták, hogy leépítsék a hanyatló ágazatokat. Ahelyett, hogy a lebomlásukat gyorsították volna, államosították a szénbányászatot, az acélipart, az autógyártást, abban a hiú reményben, hogy az állami támogatás nemzetközileg versenyképessé teszi őket. Bár szavakban elismerték, hogy az erőforrásokat át kell irányítani a modern ágazatokba, az európai kormányok „demokratikusan” meghajoltak a régi iparágak támogatás iránti igénye előtt, gyakran tetemes költséget okozva ezzel az adófizetőknek. Nem kétséges, hogy valami hasonló fog történni az Egyesült Államokban is, ha a kormány ott is elkezd „versenyképességi” támogatásokat nyújtani. A Kongresszus, engedve az érdekcsoportok nyomásának, kijelentheti, hogy nem a repülőgép- vagy a félvezetőgyártás a „stratégiai” ágazat, hanem a cipőipar és a textilipar, ezek érdemesek az állami támogatásra. Még a csúcstechnológiai területeken is a régi technológiáknak nagyobb a politikai súlya, mint a fejlesztés

alatt állóknak. Ezért a legmeggyőzőbb érv az ellen, hogy az Egyesült Államoknak iparpolitikája legyen, nem is gazdasági természetű, hanem inkább az amerikai demokrácia jellegével kapcsolatos.

Az állami szektor jelentősége kultúránként erősen változik. A családra épülő társadalmakban, mint Kína vagy Olaszország, az állami beavatkozás gyakran az egyedüli módja annak, hogy az ország nagyipart építhessen ki. Az olyan társadalmak, amelyek a bizalom és a társadalmi tőke magas szintjén állnak, mint Japán vagy Németország, állami támogatás nélkül is létrehozhatók nagy szervezetek. Más szavakkal: amikor a komparatív előnyöket veszik számba, a közgazdászoknak figyelemmel kell lenniük a társadalmi tőkére is, nem csak a tőke és az erőforrások konvencionálisabb formáira. Amikor a társadalmi tőkéből hiány van, azt az állam pótolni tudja, csakúgy mint a képzettség hiányát azzal, hogy iskolákat, egyetemeket épít.

A neoklasszikus önhittség

A jelenleg folyó iparpolitikai vita másik pólusát azok a neoklasszikus közgazdászok képviselik, akik ma a közgazdász szakmában uralkodnak. A neoklasszikus közgazdaságtan sokkal komolyabb és elfogadottabb szellemi vállalkozás, mint a neomerkantilizmus. Jelentős empirikus tapasztalat mutatja, hogy a piac valóban hatékonyan osztja el az erőforrásokat, és hogy az önérdék szabadjára engedése előmozdítja a növekedést. A liberális közgazdaságtan építménye – ismétlem – 80 százalékban igaz, ami nem is rossz arány egy társadalomtudomány esetében, és sokkal alkalmasabbá teszi riválisainál arra, hogy a gazdaságpolitikát rá alapozzák.

Ám a liberális közgazdasági elméletet a teljes intellektuális győzelem meglehetősen önhitté tette. Nem elégedvén meg a szerzett babérokkal, számos neoklasszikus közgazdász úgy hiszi, hogy közgazdasági módszere alkalmas az emberről szóló univerzális tudomány megalkotására. A közgazdaságtan törvényei – mondják – mindenütt alkalmazhatók: ugyanúgy érvényesek Oroszországra, mint az Egyesült Államokra, Japánra, Burundira vagy Pápua Új-Guineára. Ezek a közgazdászok azt hiszik, hogy egy mélyebb epistemológikus értelemben igazuk van: feltárták az emberi természettel kapcsolatos alapigazságot, és ez lehetővé teszi a számukra, hogy az emberi magatartás szinte minden aspektusát megmagyarázzák. Két igen termékeny és neves kortárs neoklasszikus közgazdász, Gary Becker a University of Chicagóról és James Buchanan a George Mason Universityről (mindketten Nobel-díjat kaptak munkásságukért) annak szentelte pályáját, hogy a közgazdasági módszertant kiterjessze az olyan, általában nem közgazdaságinak tekintett területekre, mint a politika, a bürokrácia, a fajok, a család vagy a termékenység problémája.⁶ Számos nagy egyetem politikatudományi tanszékét az úgynevezett racionális döntések elméletének a követői töltik meg, mely elmélet a politikát lényegében közgazdasági módszerekkel igyekszik megmagyarázni.⁷

A neoklasszikus közgazdaságtannal az a probléma, hogy elfelejtett néhány olyan alapfeltevést, melyen a klasszikus közgazdaságtan nyugodott. Adam Smith a legnagyobb klasszikus közgazdász

úgy gondolta, hogy az embereket önző vágy hajtja az általános jólét felé, de soha nem állította volna, hogy a gazdasági tevékenység hasznosság-maximalizálásra redukálható. A *Nemzetek gazdagsága* mellett másik fő műve, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* címet viseli. Ebben a gazdasági motivációit rendkívül összetettnek és a társadalmi szokások szélesebb közzébe beágyazottnak ábrázolja. Már a tudomány pusztá nevének megváltozása „politikai gazdaságtanról” „közgazdaságtanra” a tizenkilencedik és a kései tizenkilencedik század között is mutatja az emberi magatartás modelljének beszűkülését. Napjaink közgazdasági beszédmódja vissza kellene hogy nyerjen valamit a klasszikus közgazdaságtannak abból a gazdagságából, amit a neoklasszikus közgazdaságtan elvesztett. Figyelembe kellene venni, hogy a kultúra miként alakítja az emberi magatartás különféle aspektusait, beleértve a gazdasági magatartást. A neoklasszikus közgazdasági perspektíva nemcsak a politikai élet magyarázatára képtelen, amelynek uralkodó érzelmei a felháborodás, a büszkeség, a szégyen, de aligha elegendő még a gazdasági élet számos aspektusának megmagyarázására is.⁸ Nem minden gazdasági cselekvés indul ki a hagyományosan gazdaságinak tekintett motívumokból.

A jelenkori neoklasszikus közgazdasági elmélet impozáns épülete az emberi természet viszonylag egyszerű modelljén alapul: szerinte az emberek „racionális hasznosságmaximalizáló egyének”. Vagyis igyekeznek a lehető legtöbbet megszerezni maguknak azokból a dolgokból, melyeket hasznosnak tartanak, ezt racionális módon teszik, és számításaikban előbb a saját hasznukat igyekeznek maximalizálni, mielőtt annak a nagyobb csoportnak a hasznát maximalizálnák, melyhez tartoznak. Röviden: a neoklasszikus közgazdaságtan azt feltételezi, hogy az emberek lényegében racionális, ám önző egyének, akik a saját anyagi jólétük maximalizálására törekcsenek.

A közgazdászok a filozófusoknál, költőknél, papoknál, politikusoknál sokkal nagyobb mértékben hirdetik a szűk magánérdek követésének erőnyeit, mert azt gondolják, hogy a társadalom egésze számára is az a legjobb, ha az egyéneknek lehetővé tesszük, hogy a piac közreműködésével az egyéni érdekeiket kövessék. Egy kísérlet során egy egyetemen a diákoknak zsetonokat adtak, amelyeket elcserélhettek vagy egyénileg elkölthető, vagy csak csoportosan elkölthető pénzfajta. Kiderült, hogy a kísérletben részt vevők 40–60%-a önzetlenül áldoz a csoport jólétére. Az egyedüli kivételt a közgazdászhallgatók csoportja képezte.⁹ F. Y. Edgeworth tömör megfogalmazásában: „A közgazdaságtan első alapelve, hogy a gazdasági élet minden szereplőjét kizárólag az önérdek motiválja.”

A neoklasszikus elmélet ereje abban áll, hogy az emberiségről alkotott modellje az esetek nagy részében helytálló: valóban számítani lehet rá, hogy az emberek inkább követik önző magánérdekeiket, mint valamifajta közjót. A racionális önérdékű számítás keresztülszeli a kulturális határokat. Minden elsőéves közgazdász olyan vizsgálatokról hall, melyek kimutatják, hogy amikor a búza ára felmegy a kukoricához képest, a parasztok a vetésterületet a kukorica rováására és a búza javára változtatják meg, függetlenül attól, hogy Kínában, Franciaországban, Indiában vagy Iránban élnek.

De a neoklasszikus feltevésnek, miszerint az emberek racionális jólétmaximalizáló egyének, minden egyes tagja csak erős megszorításokkal érvényes, és számos kivétel van alóla. Vegyük például azt az állítást, hogy az emberek a hasznosságot hajszolják. A hasznosság alapvető definíciója az a szűk meghatározás, melyet a tizenkilencedik századi utilitáriánus Jeremy Bentham adott: a hasznosság az öröm keresése és a fájdalom elkerülése. Ez kézenfekvő definíció, mely megfelel a gazdasági motiváció közkeletű felfogásának: az emberek a lehető legnagyobb részt akarják kiharítani maguknak az élet nyújtotta élvezetekből. De számos olyan eset van, amikor az emberek nem a hasznosságot, hanem valamely más célt követnek. Ismerünk eseteket, amikor égő házba rohantak be, hogy kimentsenek valakit, amikor meghaltak a csatamezőn vagy ott-hagytak jövedelmező állásokat, csak hogy a hegyek közt a természettel társaloghassanak. Az embereket nemcsak a pénztárcájuk érdekli: van elképzelésük arról is, hogy mi igazságos és mi igazságtalan, és eszerint hoznak meg fontos döntéseket.¹⁰ Közel nem lenne annyi háború, ha azokat kizárólag a gazdasági erőforrások birtoklásáért vívnák; sajnálatos módon a háborút kiválthatják nem haszonelvű célok is, mint elismerés, vallás, igazság, presztízs, dicsőség.

Egyes közgazdászok úgy akarják megkerülni ezt a problémát, hogy kiszélesítik a hasznosság definícióját, belefoglalva az örömet és a pénzen kívül az afeletti „lelki elégedettséget”, hogy „helyes dolgot cselekedtünk” vagy azt, amit mások fogyasztása láttán érzünk. A közgazdászok állítják: azt, hogy mi a hasznos, csak onnan tudjuk, hogy az emberek választásai feltárják előttünk – innen származik a „feltárt preferencia” fogalma. Az abolicionista, aki képes meghalni a rabszolgaság intézményének megszüntetéséért, vagy a befektető bankár, aki a kamatlábakkal spekulál, mind ugyanúgy a „hasznosságot” követi, csak annyi a különbség, hogy az abolicionista hasznossága lelki természetű. Szélsőséges esetben a „hasznosság” tisztán formális fogalomvá válik, mellyel leírható bármely cél vagy preferencia, amit csak az emberek követnek.

De a hasznosságnak ez a fajta formális definíciója a közgazdaságtan alapvető feltevését arra a kijelentésre korlátozza, hogy az emberek azt maximalizálják, amit maximalizálnak, ami olyan tautológia, mely megfosztja a modellt minden érdekességétől és magyarázókéességétől. Ezzel szemben azt állítani, hogy az emberek az önző anyagi érdekeiket minden más érdekük-nél magasabbnak értékelik, túlságosan erős kijelentés lenne az emberi természetről.

Az is teljesen nyilvánvaló, hogy az emberek a bárhogy is definiált hasznosságot nem „racionális” módon követik, vagyis nem az összes rendelkezésre álló alternatívák mérlegelésével és annak kiválasztásával, mely hosszú távon a hasznosságot maximalizálja. Lehet, hogy az emberek általában nem is racionálisak ebben az értelemben. A kínaiak, koreaiak, olaszok családszeretete, a japánok magatartása az idegenekkel szemben, a franciák vonakodása a szemtől szembe kapcsolatokról, a németek tudásigénye, az amerikai társadalmi élet szektás vonásai – mind nem a racionális kalkuláció, hanem az örökölt erkölcsi szokások eredménye.

Racionalitás és kultúra

A legtöbb neoklasszikus közgazdász ezekre a példákra azt felel, hogy ezek nem az irracionális magatartás, hanem a tökéletlen információ esetei. Az árarányokkal vagy a termék minőségével kapcsolatos információ gyakran beszerezhetetlen vagy beszerzése jelentős időt és erőfeszítést igényel. Az emberek azért döntenek látszólag irracionálisan, mert a tökéletesebb információ beszerzésének költsége meghaladja a tőle remélt hasznot. Nem racionális magatartás „racionálisnak” lenni életünk minden egyes döntésében: ha azok lennének, az életünket felemésztenék a legapróbb dolgokkal kapcsolatos döntések. Az emberek a hagyományos kultúrákban a szokás parancsát követik, és teljesen másként cselekszenek, mint az ipari társadalmak tagjai. Ez azért van így, mert a hagyományos kultúra olyan beépített magatartási szabályokat tartalmaz, melyek az adott kultúra szempontjából racionálisak.

Míg egyes szokások lehetnek gazdaságilag ésszerűek, esetleg olyanok, amelyeknek egykor racionális oka volt, sok szokás vagy nem ilyen, vagy önálló életre kel olyan helyzetekben, melyekben alkalmazása már nem indokolt. A hagyományos kínai paraszttársadalomban racionális lehetett sok fiúgyereket szülni, mert a fiú volt az öregek egyetlen támasza. De miért marad fenn ez a preferencia olyankor is, amikor kínaiak az Egyesült Államokba vagy Kanadába települnek, ahol államilag finanszírozott társadalombiztosítási rendszer működik? A franciák vonzódása a központosított bürokráciához ésszerű reakció lehetett a központosított abszolutizmusra, de miért vannak a franciáknak olyan komoly nehézségei az önszerveződéssel, amikor a mai központi kormány tudatosan ad át hatásköröket? Racionális lehet, ha egy szociális segélyből élő anya nem megy férjhez gyermeke apjához, tekintettel a segélyezés érvényes rendszerére – de miért marad fenn ez a szokás olyankor is, amikor a juttatást megvonják, és amikor az egyszülős családnak nyilvánvaló gazdasági hátrányai vannak hosszú távon? Lehetetlen azt állítani, hogy minden kultúra olyan szabályokon nyugszik, melyek az adott kultúra keretein belül tökéletesen racionálisak. Már pusztán a világban létező kultúrák sokfélesége és a gazdasági helyzetekhez való kulturális igazodás széles skálája is azt sugallja, hogy nem lehet mindegyikük egyformán racionális.

Végül erősen kétséges, hogy az emberek egyéni hasznosságmaximalizálóként cselekszenek-e és nem egy nagyobb társadalmi csoport részének tekintik magukat. Mark Granovetter megfogalmazásában az

emberek számos társadalmi csoportba tartoznak – család, szomszédság, ismerősök, üzletfelek, egyház, nemzet –, melyeknek érdekeit összhangba kell hogy hozzák a magukéval.¹¹ A kötelesség, amit az emberek a családjuk iránt érznek, nem egyszerű költség-haszon elemzés eredménye, még akkor sem, ha a család üzleti vállalkozást folytat; hanem fordítva, az üzlet jellegét határozzák meg az alapvető családi viszonyok. A munkások soha nem egyszerű fogaskerekek a vállalat gépezetében; szolidaritás, rokon- és ellenszenv jellemzi kapcsolataikat és ez kihát a vállalat tevékenységére is. Más szavakkal: a társadalmi és ezért az erkölcsi magatartás együtt él az önérdékű hasznosságmaximalizálással a legkülönbözőbb szinteken. A legnagyobb gazdasági hatékonyságot nem szükségképpen az önérdékűket követő racionális egyének érik el, hanem az egyének olyan csoportjai, melyek a bennük meglévő erkölcsi közösségre támaszkodva hatékonyan képesek együttműködni.

Amikor azt mondjuk, hogy az emberi személyiségnek van egy fontos oldala, mely nem racionálisan maximalizálja a hasznosságot, ezzel nem akarjuk aláásni a neoklasszikus építményt. Az emberek elég gyakran viselkednek önérdéküket követő egyéneként ahhoz, hogy a közgazdaságtan „törvényei” hasznos irányjelzői legyenek az előrejelzéseknek és az állami politika kialakításának. Amikor a neoklasszikus modellt megkérdőjelezzük, nem Marx premisszájára támaszkodunk, miszerint az ember „nembeli lény”, aki természetszerűleg előnyben részesíti a társadalom érdekét az egyénénél. De az emberek elég gyakran követnek nem-hasznossági célokat is nem-racionális, csoportorientált módon ahhoz, hogy a neoklasszikus modell ne adhassa tökéletes képét az emberi természetnek.

A liberális közgazdászok és a neomerkantilisták közti elhúzó vita arról, hogy vajon a kormányknak be kell-e avatkozni a gazdaságba, és ha igen, hogyan, egy fontos kérdést megkerül. Nyilvánvaló, hogy a makroökonómia fontos, de adott politikai, történelmi és kulturális keretek között kell alkalmazni. Egyik nézőpont gazdaságpolitikai ajánlásai sem általánosíthatók: ugyanaz az iparpolitika, ami totális csődhöz vezet Latin-Amerikában, hatékony lehet vagy legalábbis nem okoz kárt Ázsiában. Egyes gazdaságok el tudják szigetelni technokratáikat a közvélemény napi nyomásától, hogy X üzemet ne zárják be vagy Y ágazatot támogassák jobban. A lényegi változó nem az iparpolitika, hanem a kultúra.

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

J E G Y Z E T E K

- 1 Lásd Jerry Z. Muller: *Adam Smith in His Time and Ours* (New York: Free Press, 1992).
- 2 A neomerkantilisták osztoznak a korai marxistákkal és keynesiánusokkal az állam jelentőségének hangsúlyozásában. A marxisták a gazdaság többé-kevésbé totális állami irányítása mellett érveltek. A keynesiánusok ezzel szemben elfogadták az erős magánszektor szükségességét, de szükségesnek tartották a masszív kormányzati beavatkozást állami kiadások formájában, hogy a teljes foglalkoztatás fennmaradjon és más jóléti célokat is elérjenek. A neomerkantilista hullám sokkal szerényebb célokat tűz ki, olyanokat, mint a csúcstechnoló-

giai ágazatok fejlesztése egy erős versenynek kitett, kölcsönös függőségben élő világpiacra. Míg a neomerkantilisták elismerik, hogy a globális verseny jótékony hatással van a gazdasági hatékonyságra, és hogy a gazdaságoknak exportorientálnak és kifelé fordulónak kell lennie, szerényen megjegyzik, hogy a piac önmagában nem képes megalapozni a technológiai elsőbbséget és a gyors, hosszú távú növekedést.

3 Chalmers Johnson: *MITI and the Japanese Miracle* (Stanford: Stanford University Press, 1982).

4 Lásd Laura D'Andrea Tyson: *Who's Bashing Whom? Trade Conflicts in High Technology Industries* (Washington, D.C.:

- Institute for International Economics, 1993); Karl van Wolferen: *The Enigma of Japanese Power: People and Politics in a Stateless Nation* (London: Macmillan, 1989); Chalmers Johnson, Laura D'Andrea Tyson és John Zysman: *The Politics of Productivity* (Cambridge, MA: Ballinger Books, 1989); Clyde V. Prestowitz, Jr.: *Trading Places: How We Allowed Japan to Take the Lead* (New York: Basic Books, 1988).
- 5 James C. Abegglen és George Stalk, Jr.: *Kaisha: The Japanese Corporation* (New York: Basic Books, 1985), 20–23. old.
  - 6 Gary Becker azt állítja, hogy a közgazdaságtant nem szabad sajátos tárgykörrel rendelkező tudománynak elképzelni (pl. ami a pénzzel vagy a gazdagsággal foglalkozik), hanem olyan módszernek, ami az emberi magatartás egy széles sávjára alkalmazható. Lásd Becker: *The Economic Approach to Human Behavior* (Chicago: Chicago University Press, 1976), 3–14. old.
  - 7 A racionális döntési iskola kritikáját lásd Donald P. Green és Ian Shapiro: *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science* (New Haven: Yale University Press, 1994). Úgyszintén Chalmers Johnson és E. B. Keehn: *A Disaster in the Making: Rational Choice and Asian Studies*. *The National Interest* (1991, nyár), 14–22. old.
  - 8 A közgazdaságtannak a politika vizsgálatára való alkalmasságáról lásd James Buchanan, Viktor Vanberg és Allan Bloom párbeszédét a James Nichols és Colin Wright (szerk.): *From Political Economy to Economics... and Back?* című kötetben (San Francisco: Institute for Contemporary Studies, 1990), 193–206. old.
  - 9 Steven E. Rhoads: Do Economists Overemphasize Monetary Benefits? *Public Administration Review* 45 (1985), 815–820. old.
  - 10 Lásd Steven Kelman: Public choice and Public spirit. *The Public Interest* 87. sz. (1987), 80–94. old.
  - 11 Mark Granovetter: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* 91. sz. (1985), 481–510. old.

Az észet trónfosztása

EGY POLITOLÓGUS A POLITIKÁBAN

REIN TAAGEPERA

11 éves voltam, amikor 1944-ben családommal együtt odahagytam Észtországot, s a szovjethatalom egészen 1987-ig még hazlátogatni sem engedett. Két évvel később, hála újságcikkeimnek, rádiószerepléseimnek, előadásaimnak, a közvélemény-kutatások szerint az ország egyik legnépszerűbb embere voltam. 1991-ben a Tartui Egyetem azzal bízott meg, hogy indítsak be, szervezzek és igazgassak egy nyugati típusú társadalomtudományi kart. Rögtön megérkezésem napján, 1992. július végén a Népfrent felkért, hogy induljak az elnökválasztáson, s én egy hét gondolkodási idő után igent mondtam. 50 napra voltunk a szeptember 20-i elnökválasztástól. Az első, augusztus közepi közvélemény-kutatás lehangoló volt: 12%. A választásokig ezt sikerült 23%-ra feltornáznai, ami azonban még mindig hat százalékkal volt kevesebb, mint amennyi a kritikus második helyhez szükséges lett volna. Jelöltségem alapvetően változtatta meg az erőviszonyokat, hisz' meggátolta, hogy a hivatalban lévő államelnök, Arnold Rüütel abszolút többségre tegyen szert, amihez pedig már csak nyolc százalékra lett volna szüksége. Így a két élen álló jelölt között a választás a parlamentre hárult, amelyik a reformpárti Lennart Merire szavazott.

A világon mindenütt ritka, hogy az államfői tisztséget politológus pályázza meg. A politikáról való elméleti tudásom segített-e a kampányban? S megváltoztatta a kampány a politikáról alkotott felfogásomat? Az észet elnökválasztás elemzése a demokratizálódási folyamat esettanulmányaként önmagában is fontos, ám az egy hosszabb tanulmány feladata. Itt most csupán arra szorítkoznék, hogy egyáltalán miért szálltam sorompóba, hogy hogyan alakult a választási kampány és hogy miként szövődött össze benne a politika és politológia.

Miért indultam?

Észtország, ami 1200 óta német, svéd és orosz uralom alatt állt, 1918-ban vált független, az észetre, erre a szomszédai

A Szilágyi Ákos által adott, s angolul vagy észtil nehezen visszaadható cím eredetije: *Running for President of Estonia: A Political Scientist in Politics*. „International Political Science”, 1993. június. – Rein Taagepera (1933) a University of California, Irvine professzora, s a Tartui Egyetem Társadalomtudományi Karának a dékánja. G. Rauchhal és R. Misiunasszal együtt társszerzője A *balti államok története* (Bp., 1994. 2000–Osiris) c. könyvnek.

közül csak a finnel rokonságban álló nyelvre alapozott nemzetállammá. Az ország, amelyet a sztálini Szovjetunió 1940-ben megszállt, majd bekebelezett, csak 1991 augusztusában nyerte vissza függetlenségét. Hogyan lehet eljutni a demokráciáig, hogyan kell a reprivatizációt megvalósítani, mit kezdünk a lakosság 30%-át kitevő új orosz gyarmatosítókkal – ezek voltak azok a legfontosabb kérdések, amelyekkel az újonnan önállóvá vált állam szembetalálta magát.

A korábbi szovjet birodalom más részeivel összehasonlítva gyors ütemben haladt a demokrácia kereteinek a kialakítása. 1992 júniusában népszavazás fogadta el az alkotmányt, mely lényegében parlamenti rendszert léptetett életbe, ahol az elnöknek egyes kérdésekben vétőjoga és némi döntési joga van.

A legvalószínűbb elnökjelöltnek Arnold Rüütel számított, aki 1983 óta volt az Észt Szovjet Szocialista Köztársaság kirakatelnöke, aki azonban a néphangulatot megérezve egyre inkább nacionalista húrokat pengetett. Rokonszenves ember volt, többször is bátran viselkedett. Mindennek ellenére világos volt, hogy ő az erős elnöki rendszer híve és feltűnés nélkül igyekezett is fúrni az alkotmányozó nemzetgyűlést, amikor az parlamentáriális rendszer felé hajlott. Az én szememben erősen kétséges volt, hogy lehet-e az alkotmány legfőbb öre olyan személy, aki nem ért vele egyet.

Legfőbb ellenfele Lennart Meri volt, aki megjárta a Gulagot, majd mint fró lett országosan ismert. Edgar Savi-saar népfrentos kormányában (1990–1992 eleje) külügy-miniszter, s Helsinkiben nagykövet akkor, amikor a „Haza” nevű centrista – majd fokozatosan radikalizálódó – pártszövetség felkérését elfogadta. A harmadik jelölt Lagle Parek volt, a radikális Észt Nemzeti Függetlenségi Párt vezetője, akinek szavazótábora megrekedt az 5% körüli szinten.

Különböző indítékokból vá-laltam el az elnökjelöltséget. Az egyik a becsvágy volt, a másik az, hogy megállítsam Rüütelt. Jó néhány olyan szavazatot elszípkázhattam tőle, amit Meri a maga értelmiségi stílusával nem. Meri és tábora ezért is kért fel az indulásra, noha tőle is vettem el szavazatokat. A Népfrent vezetői azt akarták, hogy nekik is legyen saját, külön elnökjelöltjük. (A Népfrent volt a vezető ereje Észtország függetlenségért folytatott békés küzdelmének, bár akkorra,

mikor engem kiszemeltek, sokat veszített népszerűségéből, éppen az orosz gyarmatosítókkal szembeni túlságosan külökeny magatartása miatt.)

A legfőbb pozitív indítékom azonban az volt, hogy én voltam az egyetlen olyan jelölt, akinek gyakorlati tapasztalatai voltak a demokrácia működéséről. Válsághelyzetben én esetleg találhatnék más megoldást is, mint „átmeneti” korlátozásokat „a demokrácia védelmében”. Csodáltam Carlos király viselkedését a Franco utáni Spanyolországban, s az alkotmányosan megválasztott parlament szellemében önállóan döntő államfő hasonló hagyományát szerettem volna megalapozni. Ami a jelölés elfogadása ellen szólt, az az volt, hogy győzelem esetén esetleg széthull a családi életem Amerikában és a frissen beindított társadalomtudományi kar Tartuban. Márpedig ha egyszer elindulok, akkor győzni szeretnék, nem pusztán Rütütel győzelmét megakadályozni. Végül is a mérleg nyelvét az nyomta le, hogy feleségem telefonjai Kaliforniából kételkedőből semlegesre váltottak.

Mihelyt igent mondtam, a Népfrent pillanatok alatt összegyűjtötte a szükséges 10 000 aláírást. Már a kampány résztvevőjeként magam is sokat beszélgettem az aláírásgyűjtő asztalkáknál vitatkozó emberekkel. Úgy láttam, hogy nagyon sokan szovjet típusú társadalmi biztonságot szeretnének, csupán oroszok és kommunisták nélkül.

A választási kampány

Keményebb kampányt folytattam, mint Rütütel, aki érhető módon nagyvonalúan mindent megígért, vagy mint Meri, akinek nem volt ínyére a nyilvános szereplés. Negyven nap alatt országsszerte 35 választási gyűlést tartottam, amiket a Népfrent szervezett. Tovább tartottak, mint számítottam: egyenként három-négy órát, amiben benne volt a féltucatnyi Népfrent-képviselőjelölt bemutatása és a szórakoztató műsor is. A közönség, amelynek létszáma 30 és 1000 fő között mozgott, írásban tehetett fel kérdéseket. Ügyeltem rá, hogy minden kérdést felolvassak (vagy összefoglaljak) és megválaszoljak, miközben igyekeztem bizonyos távolságot tartani a Népfrenttől: soha nem bíráltam őket, de nem haboztam kifejtetni az övéktől eltérő véleményemet. Ha lehetséges volt, a gyűlés előtt vagy után kezet szorítottam az emberekkel. Ez Észtországban új volt, és kedvező fogadtatásra talált. A gyűlések rendben folytak le, mindössze egyszer történt rendzavarás, de az is hamar elsimult.

A sajtóval már rosszabb volt a helyzet: több alkalommal megrágalmaztak. Igyekeztem nem tudomást venni a rágalmakról, s pozitív adatokkal ellensúlyozni őket, még mielőtt gyökeret vertek volna a közvéleményben. Nem volt könnyű. Az egyik legfontosabb beszédem, amit teljes egészében le akartam közölni, végül tizenkét sort kapott a napilapokban. A legvadabb rágalmak, mint például az, hogy Kaliforniában a kommunista párt tagja voltam, szóbelileg terjedtek. Hálás voltam azoknak, akik a gyűléseken köntörfalazás nélkül megkérdezték: „Milyen pártoknak volt a tagja?”

A rádió- és tévéfellépések számát szigorúan korlátoz-

ták, nehogy bármelyik jelölt jogosulatlan előnyhöz jusshasson. Valójában ez elsősorban ellenem hatott, hisz Rütütel is, Meri is gyakran szerepelt a hírekben, mielőtt a kampány formálisan megkezdődött, s Rütütel, mint hivatalban lévő elnök, még utána is. Minden jelölt bemutatkozhatott egy 20 perces tévéklippel, ezenkívül volt egy háromrészes vitaműsor a rádióban egy hónappal a választások előtt és egy ugyancsak háromrészes a tévében az utolsó héten.

Rádióbeli vitastílusomat nyersnek bélyegezték, mindössze azért, mert megemlítettem Rütütel kommunista funkcionáriusi múltját (kökemény tény, amit hívei szeretnek volna elfelejteni), s Meri idejétmúlt irányát. Ebben én jellegzetesen provinciális mentalitást éreztem: rágalmakat terjeszteni valaki háta mögött (például hogy kommunista voltam), azt szabad, kellemetlen tényeket szemtől szembe közölni viszont rossz modorra vall. Mivel azonban az ember kénytelen a létező politikai viselkedésnormákhoz alkalmazkodni, a végső tévévita során már én is fölvettem vitapartnerem nyájas modorát (utána sok néző arról panaszkodott, hogy egyáltalán nem volt vita). Jól szerepeltem, s türelmetlenül vártam az ezt igazoló sajtóvisszhangokat. Az egész kampány során ekkor ért a legnagyobb meglepetés: a sajtó meg sem említette az elnökjelöltek hatórás tévévitáját! Újságírók később sem tudták nekem megmagyarázni, miért nem tartották említésre méltónak.

Az 1992. szeptember 20-i választásokon végül is Rütütel 41,8, Meri 29,5, Taagepera 23,4 és Parek 4,2 százalékot kapott. A második fordulón azután az újonnan megválasztott parlament 59:31 arányban Merire szavazott Rütütel ellenében. A közvélemény-kutatások azt sugallták, hogy amennyiben én nem indulok, Rütütel megszerezte volna az első fordulón a győzelmet, mert az én szavazóim közül sokan rá adták volna voksukat. Érdemes megemlíteni, hogy a litván elnökválasztáson (1993. február 14-én) a korábbi kommunista pártvezér egy olyan ellenfelét győzte le, aki Merihez hasonlóan diplomata, s hozzám hasonlóan emigráns volt.

Miért vesztettem? Több politikai elemző késői indulásomban látja a legfőbb okot, úgy vélvén, hogy ha van még két hetem, esetleg más a végeredmény. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a Népfrent vezetője, Savisaar miniszterelnöksége végére, 1992 januárjára már annyira népszerűtlenné vált, hogy vele minden kapcsolat tehertétel volt. Abban is kevesen értettek velem egyet, hogy az állampolgársági törvénynek nagyvonalúbbnak kellene lennie. Azon két célkitűzésem között, hogy meggátoljam Rütütel az 50% elérésében, s ha ez sikerült, legyőzzem Merit, szintén feszült némi ellentmondás. Mivel egyes közvélemény-kutatások Rütütel 48%-os győzelmét jósolták, Meri ellen nem folytattam kampányt. A tévészereplést korlátozó szigorú szabályok is engem sújtottak, mert nem számolhattam be a Tartui Egyetemen folytatott iskolaalapítási tevékenységemről, s így az a látogatás keletkezett, mintha csak azért jöttem volna haza, hogy beüljek az államfői székbe. És végül is az emberek hazai elnököt akartak, miután Moszkva oly hosszú ideig mindig kívülről jött alakokat ültetett a nyakukra. Utóbb többen mentegetőztek, mert emiatt nem szavaztak, nem szavazhattak rám.

A politológia tényezője

Származott-e valami hasznom a politológiai tudásból? Igen, bár nehéz szétválasztanom az amerikai választások közvetlen megfigyeléséből, illetve a könyvekből nyert tudást. Annak tudata, hogy a politikai helyzet milyen vilámgyorsan változik, tartotta bennem a lelket akkor is, mikor az első közvélemény-kutatás csak 12%-ra taksált. Nem ráztak meg a sajtó részéről ért övön aluli ütések sem, s a kampánykörút sem volt fárasztóbb, mint amire számítottam. Tisztában voltam avval is, egyetlen rossz lépés milyen katasztrofális következményekkel járhat, ezért mind kampányfőnökömmel, Peet Kaskkal, mind a stáb többi tagjával végig megőriztem a jó viszonyt.

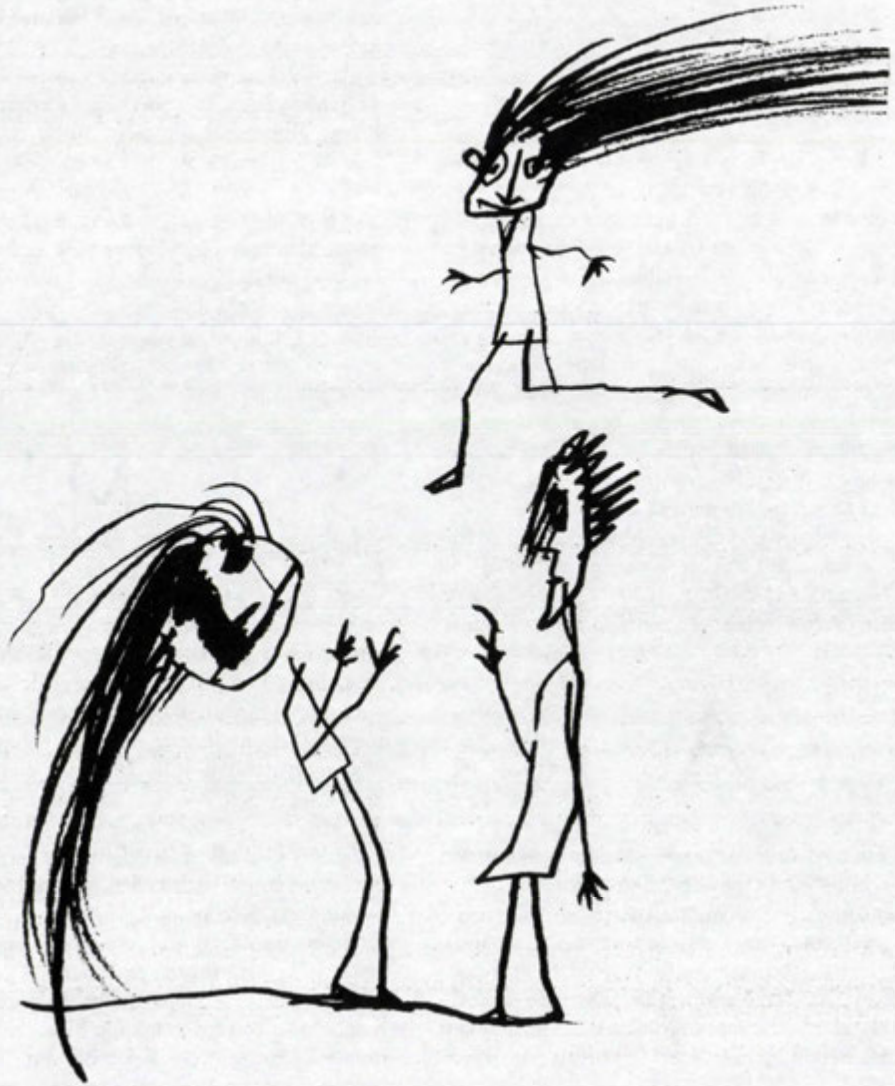
A politológusságnak voltak hátrányai is: némelyek azért nem szavaztak rám, mert úgy érezték, túl sokat tudok a politikáról ahhoz, hogy hatalommal lehessen engem felruházni, mások viszont úgy gondolták, hogy egy politológus nyilván csak azért indul, hogy gyakorlati tapasztalatokat szerezzen a politika terén. Én persze komolyabban vet-

tem a szakmámat, s kötelességemnek érezttem, hogy a szavazókat ráneveljem az új, demokratikus játékszabályokra, bár egy választási kampányt nem elsősorban pedagógiai cézzattal folytat az ember.

Megváltoztak-e a politikáról alkotott nézeteim? Meglepően kevésbé, de az, amit eddig is tudtam, most kézzelfoghatóbbá, életszerűbbé vált: mikor a biztonsági emberek hirtelen lerántják az embert, mikor erőlködni kell, hogy ébren maradj egy sorsdöntő rádióvita alatt, mikor tizedszer kell elérzékenyülve megremegtetni a hangod a nyugdíjasok nehéz helyzetének ecsetelésekor (első alkalommal magától remegett). És mindenek fölött, hogy akkor is megvádolhatnak valakit piszkos politizálással, mikor a legkevésbé számít rá.

Állandóan felteszik nekem a kérdést: indulok-e újra? Honnan tudnám, több évre előre? S hogy sajnálom-e, hogy indultam? Semmiképp. Sajnáltam volna-e, ha visszatásítom a jelölést? Valószínűleg.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

Ezredvégi beszélgetés Ekler Dezső építésszel

Mielőtt bemutatkoznék, illőnek tartok elmondani egy fohászt, ahogy igényes szerzőhöz illik. Ha az embert ideszögezik a kamera elé, óhatatlanul csapdába esik, és hivatalosnak gondolja magát. A fohász: megpróbálnék privát lenni, nem hivatalos értelmiségi, ha sikerül. Megpróbálnék nem ksatrija lenni, ahogy azt politikára, hatalomra orientáltan gyakran teszik, hanem igyekeznék brahmani lenni: ha lehet, kicsit szentebb és lényegretörőbb. Ennyi volna.

– MI AZ ÉPÍTÉSZET SZÁMODRA? MINEK TEKINTED AZT, AMIT CSINÁLSZ?

– Építész vagyok, házakat tervezek. Nagyszerű fiatal csapatom van, 5-6 kiváló tehetségű fiú, akikkel az ország különböző részeire nagyszerű megbízóknak szép házakat tervezünk, s nap mint nap ezeknek az építésével bajlódunk. Sokat utazunk, jövünk-megyünk, veszekszünk, és sokat dolgozunk. Az építészkedésben leginkább ez a jövő-szenés és ennek a dramaturgiája fontos számomra. Minden épület, minden új feladat egy-egy megfejtendő rejtély. Végtelen tudniillik azoknak a szempontoknak a száma, amelyeket figyelembe kell venni egy ház tervezésekor. A megbízó háklíjától kezdve az éghajlaton át a földrajzi adottságokig, a járatos vagy a környéken szokásos építőanyagokig, az építési tradíciók át a múlt legváratlanabb emlékeiig, a helyszínen talált anyagokig, egyáltalán a városi vagy a tájbeli miliő, ami mindezt körülveszi. Aztán mindaz, ami az embernek egyáltalán eszébe juthat. Sok minden is eszébe juthat, és van, hogy semmi nem jut az eszébe. Tehát bármely esztétikai vagy szűkebb értelemben vett szakmai szempontnál fontosabb az, ahogy egy ház épül. És a legfontosabb egy-egy ilyen történetben az a sok-sok ember, akivel mindenképpen az építész érintkezik. A legkülönösebb a dologban, s ez az építésznek egyik nagy titka, hogy az a hangulat, ami ezen történet közben kialakul, és mintegy átlengti azt az egy-két évet, ami alatt egy épület fölépül, az beleköltözik a házba. Valamilyen rejtélyes módon – ez a kollektív akarat? szellem? hangulat? – legfontosabb szó rá talán a kedély...

– HOGYAN LETTÉL ÉPÍTÉSZ?

– Két tényező játszhatott közre: bár építésznek tanultam, szociológusként kezdtem a pályámat. Városshociológiával, lakásshociológiával, várostörténettel foglalkoztam. Az izgatott az építészben, ami mögötte van, s az akkori marxista tanultságomból eredően, amiben mindnyájunknak része volt, a következtetés úgy adódott, hogy a társa-

A tévében el nem hangzott részeket kurzívval szedtük.

dalom van az építészlet mögött. Hogy miért ilyen vagy miért olyan, azt a társadalom határozza meg, a társadalom vajdja ki magából. Ez volt az egyik tényező, amiért leginkább a szociális aspektus felől kezdtem látni az építészletet. A másik tényező Makovecz Imre mesterem tanítása, aki ilyesféleképpen gyakorolja az építészletet, ha szabad értelemzem, leginkább antropozófiai indíttatásból eredően. Akárcsak Josef Beuys, a korszak egyik legnagyobb képzőművésze, aki „szociális plasztikát” művelt. A művészetet mindenki által gyakorolható szociális szobrászatként fogalmazta meg, szintén antropozófus indíttatással.

– A SZOCIÁLIS INDÍTTATÁS A MODERN ÉPÍTÉSZLET KEZDETEINÉL, CORBUSIER ÉS MÁSOK ESETÉBEN IS JELEN VAN.

– Corbusier szociálisan érzékeny, nagy jelentőségű képzőművész. Gyönyörű kisplasztikákat nagyított föl hatalmas házakká, ezt pedig csak a legnagyobb művészek tudják. Goethei értelemben a mikrokozmoszban megtalálja azt az archetípust, azt a képletet, amit házá nagyít, robbant föl. No de milyen társadalmi jövő jegyében dolgozott? Fehérköpenyes technokrata volt, aki a kitalálható hatalmi fordulatokat előre megzenésítette az építészletben. Ha végigolvasod az 1928-as modernista CIAM építészkongresszus jegyzőkönyvét, vagy az 1930-ast, mindez tisztán kiderül. Ernst May, aki szocdem főépítész volt Frankfurtban, egy reális szociális program megvalósításaként kétemeletes angol sorházakat épített a város szélén. Az ő reálpolitikai irányzatuk állt szemben a nagy utópistákéval. Gropiusék utópiatervekben rajzolták meg a tíz- és húszemeletes tömböket, elkülönítve a pihenővárosokat a dolgozó várostól, köztük a ma jól ismert autópályákkal. Pontosan tudták, hogy a hadtáp társadalom az első világháború után hogyan fog kialakulni és mik az elvárásai. Ennek dolgozták ki a pontos építészeti képét. S ezt Corbusier látnokai módon meg is írta a rajzok mellé. „A bombázók a városépítész barátai”, mert tabula rasa helyzetet teremtenek a városban, „ahol az autók áramlását nem fogják holmi keresztutak zavarni” stb. Elkülönítette a lakóvároson belül a technokrata elit lakóhelyét a dolgozó tömegek lakóhelyétől. Egyáltalán, iparilag előregyártott építészletet, tízemeletes épületeket javasoltak a modern hadtápkapitalizmus spekulációs és ipari érdekei szerint. Ugyanígy dolgozta ki a „romantikusnak” indult Bauhaus a tárgy-ipari szériagyártás művészi-intellektuális legitimációját.

A modernista építészlet nyers hatalmi építészlet. Szociális érzékenysége a szociológiai értelemben vett hatalmi lehetőségekre van kielezve. Technokratikus építészlet, a nyers uralmiság ipari megvalósítása. Ezzel szemben a „ro-

mantikus, múltba vágyódó" organikus építészek egy érzékeny jelenlétet próbálnak magukban megvalósítani és az egyre egyöntetűbb internacionális hadtáborület közepette keresik újra és újra a kitorrészi lehetőségeket.

– Mennyiben jelent az organikus építészet valóban más megoldást?

– Össztársadalmi értelemben hiteles építészet nincsen. Ha léteztek korábban egységes stílusú időszakok, azok valamilyen módon a társadalom egyfajta irányultságát fejezték ki. De nem volt soha ösztársadalmi igényük. Az organikus építészek sem képzelik magukról ezt. Leegyszerűsítve a dolgot, az organikus építészet „romantikus”, „antikapitalista”, „múltba néző” konzervatív irányzat, amely a Ruskin–Morris-féle preraffaelita irányzattal kezdődik, folytatódik a szecesszióval és a különféle úgynevezett nemzeti romantikákban. A skandináv, saarineni nemzeti romantika ájtjön német nyelvterületre, s Kós Károllyal egészen Erdélyig jut, majd folytatódik a két háború közt különféle historizálásokban, vagy tovább bonyolított népies irányzatokkal. A hatvanas évektől pedig Európa különböző fertályain, ma például Hollandiában, Dániában, Svédországban és Németországban is megtaláljuk az úgynevezett organikus vagy szerves építészeti irányzatokat, amelyek ennek a – mondjuk így – romantikus irányzatnak a leágazásai.

A párhuzamos vágányon szaladnak a modernizáció bajnokai: a kristálypalotától, a múlt század végétől, a világhiállítások heroikus építményeitől, Eiffel-toronytól, Nyugati pályaudvartól kezdve a mai úgynevezett high-tech irányzatokig, amelyek szellemében Budapest belvárosában ma is irodaházak épülnek acélból, alumíniumból, üvegből és 7 mm vastag márványlapokból, légkondicionálva. Én úgy látom, hogy ők a zsákutcás fejlődés-mítosz rabjai, szolgálói és áldozatai is egyszerre.

Ahol válságjelenségeket mutathat az organikus építészet, az éppen a járatos technológiákhoz, építőanyagokhoz való viszonya, az, hogy a betont vagy az acélt vagy a kevésbé szerves anyagokat miként alkalmazza. Az, hogy túlteng a fa ezekben az épületekben, az nem csupán modor kérdése. Mindezek mögött a világunk egyéb területein is nyilvánvaló válságjelenségekkel kapcsolatos bizonytalanság húzódik meg. Hiszek-e a fejlődésben, a haladásban, az ipari technológiai innovációban és így tovább. Hogyha hiszek vagy egy kicsit hiszek, akkor elkezdek szofisztikáltabb, drágább, spécibb anyagokat használni. Ha jobban utálom ezt az egész fejlődésörületet, és pontosabban látom a válság tüneteit, akkor tudatosabban kezdek szervesebb anyagokat, szervesebb szerkezeteket használni.

A jó öreg Guénon az emberi történet előrehaladásában úgynevezett szolidifikációs folyamatot vél fölfedezni. Szerinte az emberiség együttműködésének a kereteit, a szociális életet, tárgyi közegét is, gondolkodásának a jellegét is egyre inkább áthatolhatatlanszerűvé változtatja. Egyre inkább önmagán kívülre helyezi azokat a dolgokat, amik korábban belül voltak. Ezt Karl Marx hegeli csavarral elidegenedésnek nevezi: önmagamat elkülöníttem a külvilágtól. Guénon az építészetrel kapcsolatban leírja, hogy a történelem során szükségszerű az, ahogy a gömbtől a kockáig, ahogy a szerves anyagoktól, a nádtól, a fától, az agyagtól a kővön át az acélig, az alumíniumig jutunk és egyre inkább szervesetlen anyagokat alkalmazunk. Ha egy középkori európai várost idézek magam elé, s egy XX. század végi amerikai nagyvárost, akkor a tendencia nyilvánvaló, hogy korábban az ember jobban része volt környezetének a természet értelmében. Ma sokkal kevésbé

tud része lenni, hiszen gépekben ül, gépekbe megy be: az autójával egy házgépbe, s ott lifttel, acélkaszniban közlekedik fölfele, s aztán bebújva egy üveg-alumínium kaszniba, a levegőt gépek varázsolják köré, kiszűrve belőle nemcsak bogarat, de port is és valószínű, még egyéb más illó olajakat is, amik korábban be tudtak hatolni a testébe. Áthatolhatatlan, szervesetlen valamit varázsol maga köré, építészetileg, fizikailag, s ezzel együtt szellemileg is.

– MIT TARTASZ JÓ ÉPÍTÉSZETNEK?

– Egyetlen igazi építészeti cél az kellene legyen, hogy otthonos tereket építsünk. Az egész világ ma körülöttünk, ha csak a 20 évvel ezelőttivel hasonlítjuk össze, úgy, ahogy van, nem otthonos. Otthontalan, kietlen, lakhatatlan, élehetetlen, szörnyű. Ha csak a gyermekeink szemével nézzük tereinket, utcáinkat, házainkat, lakásainkat, a szöges ellentettjei annak, amit otthonosnak mondhatunk. Egyre kevésbé lakható ez a világ. És nemcsak fizikai értelemben lakhatatlan és elviselhetetlen, ha szabad így sarkítanom, hanem szociális és szellemi értelemben is egyre inkább. Barátság, nyugodtság, családiaság, Hamvas Béla-s idill nélküli. Nincs kert. A gyerekeknek nincsen tere. A kertek el-tűnnek, amerikai műgyepes, tujával körülültetett benzinkutas kietlenségekbe változnak. Akinek pénze nincs, az telelakja ócska limlommal, lelakott tüzéptepekké válnak a vidéki kertek. Keress egy helyet, ami otthonos. Néhány fölhagyott kastélynak vagy kúriának, vagy csak öregek által lakott falunak a szegleteiben találsz még olyan helyeket, ahol azt mondom, milyen jó volna itt lakni. A világ egésze, a világban rejlő tendencia pusztítja el az otthonoságot. Elég, ha kimegyek a kertbe, és félek a Naptól. A Nap az otthonosság csimborasszója volt, mióta ember él a földön. Az őszanya. A gyerek tudja már, hogy jobb, ha nem megy ki délben, mert elpusztul a Naptól. Hát akkor hol keressünk otthonosságot ebben a világban?

Hogyan lehet mégis emberléptékű, otthonos helyeket teremteni? Azt kell mondom, az építészet ellehetetlenült. Az építész nyugodtan bezárhatná már a boltot, ha komolyan végiggondolná, hogy mik a lehetőségei. Az építész ma már ugyanúgy egy személytelen, megfoghatatlan és senki által nem kormányzott mechanizmusnak a fogaskereke, mint bármelyikünk.

– MI VÁLTOZOTT MEG?

– A jó építészet vagy az építészetnek nevezhető igazi építészet mindig egy közösségnek, valamely közösségnek az akaratát, létét, egzisztenciáját fejezi ki. Építészről Fülep Lajos megfogalmazása szerint csak akkor beszélhetünk, ha ez a kollektív lelkület átsüt egy épületen. Sugárzik az épületből. A középkori város és a katedrális ma is nyilvánvalóan közvetíti azt a szándékot, hogy egy akkori közösség ott, azon a helyen így mutatta meg – kinek? – a feljebbvalónak, hogy ő ez és ő ez akar lenni, s a jövő generációknak is ezt a keretet ajánlva megmutatta magát térben. Ma közösségekről, akik egészségesek, mert például úgy építkeznek, ahogy azt jónak gondolják, nem nagyon beszélhetünk. Meg tudnátok mondani, hogy a Szentendrei utat itt mellettünk, Óbudától Szentendréig ki akarja ilyen né építeni? Ahol minden fát kívágnak, járda már nincsen, ha valaki gyalog arra vetődik, vagy megfullad vagy sáros lesz, ahol csak autóval lehet teperni, és gyereki jobb, ha nem megy a közelébe. Ki akarja ezt ilyennek? S aztán a táblaerdők, a leírhatatlan környezeti tisztítás, amelynek részesei vagyunk, az kinek az akaratát testesíti meg? Kinek

az egzisztenciáját fejezi ki? Egyáltalán, ki felel ezért? Mert ha építészetről beszélünk, környezetről vagy városról, akkor az első kérdés ez volna. Ezért megkockáztatom: építészet ma már nincsen. Legfeljebb csak próbál úgy csinálni, mintha lenne.

– AZ EURÓPAI ÉS AZ AMERIKAI POSZTMODERN ÉS DEKONSTRUKTIVISTA ÉPÍTÉSZET VALAMIKÉPPEN REFLEKTÁL ERRE.

– Amerikában nincsen építészet. Gyönyörű autók vannak. Ha elmész Amerikába építészetet keresni, Wright házeit találsz, és baromi szép autók látasz. Nőket sem szabad nagyon nézni, mert se farkuk, se bögyük, bezzeg az autóknak van mindenük.

Az Európában divatos dekonstruktivizmust elit irányzatnak tartom. Tudod, Nagy Imre miniszterelnök temetésén, amikor a Hősök terén apámmal, aki '56-os, Ungvárra hurcolt felkelő, és fiammal, aki akkor 9 éves volt, együtt álltunk, és a harangszókor bizony a könnyem csorgott, és apámnak is. Hát ott volt a Múcsarnok előtt a Rajk Lacinak és a Bachman Gábornak a Tatlinos acéltraverze, dekonstruktivistán előadva, és melléállt a tévé közvetítőlétrája, ami kétszer nagyobb volt nála. Látva az installációt, kerestem, hogy a tévé-tűzoltólétra tetején vajon mikor dől Lenin így kifelé, ahogy az a szovjet avantgárdisták egyik rajzán montázsolva nagyon. Magyarán mondván, csak a tévé felvonulása elegendő volt, hogy a paródiáját adja annak, amiről a dekonstruktivizmus szólni akar. Dekonstruált épületeket építeni a reklámtáblaerdők, benzinkútakuplerájok, kibuggyant hátsó kertek, hadtáplarakodó helyek és felvonulási barakkok közé, amelyekkel el vagyunk árasztva, viccnek vélem. Semmi sanszuk nincs ezeknek a nagy tehetségű fiúknak, hogy ezt a valóságot überolni tudják.

A dekonstruktivizmus legfontosabb jellemzője megítélés szerint az, hogy ars poeticája szűk értelemben vett szakmai problémákon alapozódik. Tsumi, Zaha Hadid és a többiek nagyon szofisztikált, káoszt idéző, térben egymástól kitérő gerendákkal és síkidomokkal megkonstruált művészete egy „építéssel az építészetről” irányzat. Mint ahogy előzményei is, a jó értelemben vett európai poszmodern, az Aldo Rossik és Franco Purinik építésze is jellegzetesen az építészet autonómiájáért küzdő, a hatalomnak lefekvő modernizmus után az építészet autonómiáját visszakövetelő szellemi irányzat voltak. Nagyszerű művészek mély intellektussal. A nietschei morálon túli morálnak, az építészetben túli építészetnek a szerzetesei és papjai ők. Egyetemen, kiállítótermekben, magazinokban gyakorolt építészet. Egyetlen fontos kritériuma van tehát kritikámnak: nincsen közösség mögöttük, pusztán a szűk szakmai elit.

– VAN-E EGYÁLTALÁN BÁRMILYEN MAI ÉPÍTÉSZET HÁTTÉRÉBEN OLYAN ESZMÉNYI KÖZÖSSÉG, AMIRE UTALSZ?

– Amögött a semmilyen, kétségbeesett építészet mögött, ami helyeink 98 százalékát meghatározza, igenis közösségnek mondható szándék húzódik, reális közösségek laknak, akarnak. A butik- és bodega-külvárosaink, a vállalkozási barakk átmeneti zónáink, a kriptásított, tönkreépített, százszázalékosan fa- és bokormentes vidéki, családi házias külvárosaink mögött mind egy válságban lévő, önmagát kereső társadalom akarata rejlik. De hát építészetről van szó. Antiépítészetéről vagy spontán építészetéről, akárhogyan is nevezzük, kétségbeesett és önpusztító építészetéről. Nézz meg egy faluszéli vagy vidéki városszéli új családi házias telepet, egy új parcellázáson. Első fő ismertetőjege: ha volt is ott

egy-két fa, biztos, hogy kivágták. Kettő: a telkek túl kicsik. Három: a házak feleslegesen nagyok. Négy: még az építő (mert nincs építető: maguk építik az emberek a házat) szándékait sem fejezik ki. Azt fejezik ki, hogy a szomszéd-tól maradt egy ablak, és azt én oda beépítettem, meg: volt olcsón a tűzépen vakolóanyag, azt rávakoltam, ha egyáltalán eljutottam odáig, hogy vakoltam. De már fát nem ültet a magyar férfi. De már a sítet kihordja a szomszéd patakmederbe. Aztán a szemetet is oda kezdi hordani, s ha még volt egy nádas a közelben, ahová a gyerekek kimehetnének, garantáltan szeméthalmokat fogsz ott találni. A csatornázásra nem futotta, ezért saját maga alá engedi a fekáliát, s ha netán kutat is fúrna, annak vizét jóelőre elnitratósítja, és sorolhatnám tovább. Ez a mai világunk építésze, amely mögött ez a társadalmi szándék? akarát? egzisztencia? – én így mondanám: kétségbeesés, dezorientáltság, önpusztítás rejlik.

– VÁROSÉPÍTÉSZETTEL IS FOGLALKOZTÁL. HOGYAN ÍRTHATÓ LE A MAI VÁROS?

– Nehéz átfogóan jellemezni. Én Konrad Lorenz leírását tartom mérvadónak, aki „a civilizált emberiség nyolc halálos bűne” között gyakorlatilag valamennyi pusztító válságtünetnek az összegződéséért írja le a mai várost. Az értelmes térbeli strukturák elrákosodási folyamatoként jellemzi, amelyek korábban mint egy egészséges szövetnek a sejtjei tudtak egymáshoz kapcsolódni. Gondoljunk egy pesti külvárosi családi házias övezetere, ahol utcák, kertek, fasorok vannak kis kőhidakkal, timplommal, és a gyerekek gyalog mennek haza az iskolából, az utcán gyümölcsfák vannak, madarak énekelnek, s az asszonyok egymással tereferélnak, a férfiak munkából jönnek és mennek, buszok és villamosok közlekednek. Ehhez képest gondoljuk el a mai külvárosokat: többsávos autótutakon nyolcvannal közlekedő autók, amelyek kiszolgálására benzinkutak épülnek, autósza-lon-szentélyek, mellettük megjelennek a kurvák, mert az úgynevezett élet ezekre a hadi utakra szerveződik a bar-kácsboltoktól a videokölcsönzőkön át a kis panzióig és shopping-centerekig. A fő szállítmányozási csapásokon kívüli területek pedig egyre élettelenebb zónává szikkadnak, ahonnan a boltok eltűnnek, ahol este a gyerekek és az asszonyok nem mernek gyalog közlekedni, ahol a közvilágítás sem fontos már, mert az emberek sötétedéskor bezárkóznak a házaikba stb.

Budapest belvárosában ugyanaz az úgynevezett fejlődés várható, ami a nyugat-európai városoknál már végbement. A belváros kiürül, hivatali és üzletnegyeddé változik. A helyi jelentőségű boltok, presszók, éttermek, kiskocsmák, trafikok eltűnnek. Helyükre gazdag multinacionális vállalatok reprezentatív üzletei, autósza-lonok, ékszerboltok telepednek. A jobb lakásokba irodák költöznek. Estére kiürülő és veszélyes helyé kezd válni a belváros is, ahonnan idejében, sötétedés előtt a valamirevaló hivatalnokemberek hazahúzzák a belüket automatikusan záródó garázsajtójuk mögé. Marad az úgynevezett etnikumoknak, ahogy Amerikában a néger kisebbségnek és az egyéb városlakó elemeknek esti prédál a belváros...

– MILYEN LESZNEK SZERINTE A JÖVŐ VÁROSAI?

– Hamvas Béla mesterünk azt mondja, hogy tízezer lélekszámnál nagyobb városoknak nem szabadna lennie. Mások is mondják. Arisztotelész szerint például a városnak egyetlen pillantással átfoghatónak kell lenniük. Aki vidéken nőtt fel, ahogy én is, az tudja, hogy mit jelent úgy felnőni, hogy az ember nagyjából ismeri a város lakóit arcról. Ha ma

hazamegyek, még a legtöbb boltos és benzinkutas férfiembert gyerekkarcáról ismerem. Az ünnepek, a családi szövevények, az egy helyben felnövés s ott felnőtként lakás valószínűleg az egészséges egzisztencia feltételei. A nagyvárosba menekült emberek például lakótelepen, idegen kultúrában lakva életük végéig otthonatlanok maradnak bizonyos értelemben.

A város jövőjéről komolyan gondolkodni ma nem lehet anélkül, hogy általában a civilizáció jövőjéről ne gondolkodnánk. A civilizáció ma egy szóval leírható, és ez az amerikanizálódás. A civilizációs mintát ma Amerikából kapjuk. Ez igaz a mozira, a televízióra, az automobilizációra, a fogyasztói javainkra, a nevelési rendszerekre, a politikára. Leegyszerűsítve: itt, Európában is az lesz, ami Amerikában ma már jól látható.

– NEM GONDOLOD, HOGY AMERIKA INKÁBB EGY NAGYÍTÓÜVEG, MELYEN KERESZTÜL VALÓJÁBAN AZ EURÓPAI EREDETŰ TENDENCIÁK FELERŐSÍTVE MUTATKOZNAK?

– Igazad van. Amerika egy kísérleti laboratórium. Amikor tíz évvel ezelőtt ott jártam, nagyjából így summáztam. Ott már a nyolcvanas évek elején átélhető volt, hogy egy kontroll és majdhogynem felelősség nélküli kísérlet zajlik (akkor robbant föl a Challenger űrkomp). Ez átélhető abban a felfokozott tempóban, amivel ott fogyasztanak, leginkább energiát. Úgy közlekednek repülővel, ahogy mi taxival. A high-wayek, légkondicionáló gépek, liftek, mozgólépcsők megállíthatatlan zúgását a mennyezetről folyamatosan áradó parfüm és lágy szimfonikus rockmaszlag hivatottak hatástalanítani, miközben shoppingolnak és dzsoggingolnak. Az irdatlan mennyiségű áru, amin keresztül mint egy ősvadonon átgázolnak a fogyasztásra kárthatott, összeaszalódott amerikai asszonyok, akik mindeközben a testüket cserzik és mumifikálják engedelmes fogyasztókatónaként. Örjögő, túlgazdagított fogyasztógépezet Amerika, s ez az egyetlen üdvözítő minta számunkra is, akik úgy élünk ma ebben az országban, mint egy gazdag család szegény gyermekei. Egyszerre gondoljuk magunkat e gazdagságra érettnek, és siránkozunk, hogy valójában milyen szegények vagyunk – holott soha nem voltunk gazdagabbak, de szegényebbek sem. Csupán leáraztattunk.

– NYUGATON ÉPÍTÉSZETI CSÜCSTELJESÍTMÉNYEK ÉPÜLNEK, A HARMADIK VILÁGBAN KALYIBAVÁROSOK TÖMEGEI. MÍLYEN FOLYAMATOKAT ÉRZÉKELSZ EBBEN A MI „MÁSODIK VILÁGUNKBAN”?

– Közhely, de az építészet nem produkál mást, mint amit a világ megterem. Ugyanaz a gyorsuló szétszakadás tapasztalható szerintem ebben a társadalomban is, mint ami a világban végbemegy. Az első és a harmadik világ között mélyül a szakadék. A harmadik világban 6-7 az átlagos gyermekszám egy családban, a legfejlettebb országokban 2 alatt van. A szegénység nő, és a gazdagság intenzifikálódik. Ez még egy követhető dolog. A botránys igazán az, hogy a fejlődési mintát a gazdag kisebbség adja. Ő diktál. Beláthatatlan például, hogy Kínában mi fog most történni.

A klímaváltozásnak és az ökológiai pusztításnak csak részben oka az elszegényedés és a túlnépesedés. A legpusztítóbb gépezet a Földön a túlfogyasztó amerikai társadalom, mint gazdasági és kulturális minta. Örögi kör: a katonailag, tehát hadtápgazdaságilag szükségszerűen túlgazdagított Amerika és kényszerűen túlgazdagított Nyugat nem tud más mintát diktálni a fölkapaszkodóknak, de a leszaka-

dóknak sem, mint a saját, őrjögve gyorsuló fogyasztó gépezetét, mert ha nem ezt tenné, akkor hatalmát veszítené. Ez az egyszerű képlet.

Hogy miért így történik, az csakis a hadigazdaságból vezethető le, s onnan nézve érthető meg. Akárcsak a város jelenségei. Nagymamám szegény, aki 25 éve halott, ha kiállna ide az út szélére, mondjuk a Margit hídnál, s látná ezt a ménkü nagy forgalmat, azt mondaná, hogy fiam, háború van? Hova megy ez a sok autó? Az ivarérett férfiak munkával tölthető idejük 90 százalékát autóban ülve, fuvarosként élik. Érthetetlen. Ki dolgozik? Az emberek többsége fuvaros létre van kárthatva. Cipeli önmagát, cipeli az árut. Oda meg vissza. Ez az élet. Nem marad ideje a családjára, a gyerekeire, a barátaira, a szüleinek, hanem fuvaroz. Fáradt tőle és rosszkedvű. Mégis elhiszi, hogy ez a fejlődés. A hadtápgazdaság lényege a szállítmányozás. A szállítmányozási képesség garantálja a potenciális háborúnyerést. A háború az első világháború óta nem ért véget, a modern XX. század a háborút folytatja gazdasági eszközökkel. A legfejlettebb gazdaság infrastruktúrális képességénél fogva háborúnyerő. Ezért ilyen Amerika, amilyen, ezért lett Amerika úgymond túlgazdagítva, ezért van fogyasztói társadalom, mert ezt az infrastruktúrális erőt, ami a háborúnyeréshez szükségeltetik – a természettudománytól a shopping centerig – üzemből kell tartani. Ezért kell mindenkinek autóban ülnie, hogy a szállítmányozás képessége életben legyen tartva. Aki erről lemond, az potenciálisan háborúvesztő. Ezért lettünk mi szabadok az orosz iga alól, mert az oroszok hadtápigal meg lettek verve: infrastruktúrálisan, gazdaságilag, hadigazdaságilag lettek padlóra küldve. Föl kellett adják külterjes haditerreumaikat. Külpolitikailag – nem külpolitikailag, külpolitika már nincsen: hadipolitikailag lettünk tehát kívülről fölszabadítva. Ezért nem volt nálunk belpolitikai fordulat, s ezért folytatódott most az egész ott, ahol '89-ben abbamaradt.

– EZEK AZ ÖNTÖRVÉNYŰVÉ VÁLT TECHNIKÁK ÉS MECHANIZMUSOK AZONBAN NEM A FOGYASZTÁSBÓL, HANEM A MEGISMERÉS SZABADSÁGÁBÓL SZÜLETTEK.

– Ezekkel a XX. századi vívmányokkal kapcsolatban két dolgot biztosra vehetünk. Az egyik – és talán itt van a bukfenc, amiről beszélünk – : hogy ha ki is talált ennyi mindent az ember, talán a felét sem szabadott volna használnia. Mert valóban el kell hinni az eredendő mítosz, a paradicsomi jelenet paradigmáját: ha egyszer szakítottunk a tudás fájáról, akkor arra lettünk kárthatva, hogy önmagunk gondolkodását kiművelve, a magunk talpára állva valósítsuk meg magunkat ebben a világban. Csak ez a paradigma kicsit túl lett hajtva, hogy úgy mondjam. Konkrétan mire gondolok? Benz úr ugye már évek óta bütykölt a sufnyiban azzal a miccsodával, amiről úgy gondolta, hogy egyszer csak magától menni fog, s hát Benzné meglegelvén a dolgot, hogy a pénzüket arra költi, azt mondta férjeurának: „ha már van, akkor használjuk”. Bepakolta a gyerekeket a mobilba, elindult a rokonokhoz. Útközben elfogyott a benzin, vett a patikában, és ezzel az autó fel lett fedezve. De ha Benzné, mint annak idején Éva az almafánál, nem mondja azt, hogy „ha már van, használjuk”, akkor lehet, hogy ma nem ilyen városokban élnénk, hanem gyalogvárosokban, s minden rendben volna. A másik dolog, amit említettem, és amiben biztos vagyok, hogy azért lett ennyi minden használva, mert hadiállományként volt szükség rá. A XX. századi találmányok 95 százaléka katonai találmány. A golyóstoll éppúgy, mint a rádió, az Opelem éppúgy, mint a számítógép, de nem

tudtok olyat mondani – a leszívott élelmiszertől és a konzervtől kezdve a Coca-Coláig –, ami ne hadi lelemény volna.

A Coca-Colát az amerikai hadsereg honosította meg Európában. Az első világháborúban 30 ezer amerikai katona pusztult el harcokban, és mintegy 60–70 ezer halt meg influenzában. Ebből okulva az amerikai hadsereg tudta, hogy a második világháborúban higiéniailag, ital dolgában meg kell védeni az amerikai fiúkat. A Coca-Cola cég szerződészerűen vállalkozott arra, hogy amerikai katona nem érkezhessen meg ellenséges területre úgy, hogy ott Coca-Cola ne várja. A Coca-Cola hadi védőital. Bravúros hadtápteljesítmény volt tehát, hogy a felszabadító amerikai seregeket ugyanúgy várta Franciaországban és Németországban, ahogy Szomáliában az amerikai tétvé a partra szálló amerikai seregeket. Hogyha ma netán amerikai ügynök vetődik az M3-as útra Budapesttől Miskolc felé hajtva, nem eshet meg vele, hogy ha bárhol megszomjazik, netán vizet kelljen innia. Garantáltan csak Cola-palackozású italhoz juthat. Próbáld ki: ivóvizet nem fogsz kapni az M3-as tíz kilométeres sávjában. A Cola tehát, amely ma napi 2-3 millió liter vizet palackoz és hord szét az országban, valójában higiéniai hadtápszolgálatot teljesít. A Bonaqua ásványos víz is Coca-Cola palackozású. Nyugodtan megíósolható tehát, hogy tíz év múlva az országban ivóvízhez csak hadiellátmányként juthatsz.

– LÁTSZ-E VALAMILYEN ALTERNATÍVÁT?

– Hogy egyáltalán kiutakban reménykedhessünk, először is az alapvető hazugságokkal kellene leszámolnunk. Például a haladás mítoszával. Az „frástudók árulása”, hogy ezeket a hazugságrendszereket életben tartják. Szinte érthetetlen számomra, hogy miért tartják a maguk számára megengedhetőnek ezen mítoszok életben tartását. Miért hazudnak még mindig? Miért írják le például, hogy a felmelegedés, a klímaváltozás bizony, most már lassan eláruljuk, hogy tény, hogy küszöbön áll, de nagyon nem kell megijedni, mert katasztrófa nem lesz, de hozzá kell szokni, bizony... Én azt gondoltam, ha egyszer elárulják a titkot, hogy tényleg melegedett egy fok celsiusszal Európa klímája, akkor a vészharangok meg lesznek kondítva, és bizony le fogunk állni: fiúk, ha nem megy a dolog, ha tényleg annyi szén-dioxidot termelünk, hogy a tengerek meg fognak áradni, és sivatagosodni fog Európa, akkor bizony le kell állni az autóval, akkor vonatra kell ülni, biciklire szállni, közelebb kell tenni a lakóhelyeket a munkahelyekhez, és frankó lesz a gyerekeknek is húsz év múlva. Olyan nyilvánvaló. De hogy a

mérvadó értelmiség, aki formálja az úgynevezett közvéleményt – ami ugye nem létezik, mert az embereknek nem közvéleménye van, hanem az a véleményük, amit este a televízióban megmondanak nekik –, már hogy ez a mérvadó értelmiség miért hazudik, nem tudom. Persze, tudom. Azért, mert hatalomban érdekelt. Abban a kis napi hatalomban, ami éppen megadatik számára, ha ezt a mókát eljátszsa. De hát ha csak kimész a levegőre, és látod, hogy a patak, ami tíz éve még volt, kiszáradt, hát tudhatod, a gyerek is tudja, hogy le kellene már állni.

Hol tapasztalhatók mégis hajszálrepedések, alternatívák, kiutak? Úgy gondolom, hogy minden ponton, minden megfontolásunkban adva van a kiszállás lehetősége. Életünk minden mozzanatában benne rejlik egy-egy alternatíva. Ne nézzünk tévét. Emberek, ne nézzetek tévét! Én nem nézek tévét. A gyerekeim se néznek tévét. Azóta sokkal jobban vannak, én is sokkal jobban vagyok. Este ottmaradunk az asztalnál, beszélgetünk. A gyermekeim elmondják, hogy mit gondolnak. Kerek mondatokat mondanak. Van véleményük. A gyermekeim könyveket olvasnak. Belebújnak könyvekbe, s másnapig nem jönnek ki belőle. Ennek következtében a szokásuk gyarapodik. Mi vagyunk itthon. Otthonosan érezzük magunkat egymással, egymás közt. Jönnek barátok, kapnak borocskát, beszélgetünk.

– ÉS A VÁROSOK TEKINTETÉBEN?

– A városok dolgában kiút csak oly módon képzelhető el, ahogy átfogó vagy általános társadalmi értelemben alternatívák elképzelhetőek. Itt egy szót tudnék vezéreszmeként kimondani, ez az önkorlátozás, a belátás, a fékezés, a lenyugvásnak a lehetősége. Ehhez kicsit tisztábban kellene látni eme apokaliptikus vízió dolgában, hogy most a világnak van-e még egészében véve jövője, avagy kész-passz, ez a vonat elment. Én végtelenül pesszimista vagyok: ez a világ el lett cseszve, ez a vonat elment. És mert ilyen végleges, végtelenül merem gondolni, egyre teljesebb a remény és a derű a szívemben. Nem túlélésben és nem utópiákban, nem egyoldalú zöld vagy egyéb alternatívákban gondolkodom, hanem úgy gondolom, hogy az emberben belül, mindannyiunkban, van egy pont, ahol egyszer csak megfordulhat a dolog.

A BESZÉLGETŐTÁRS MONORY M. ANDRÁS
ÉS TILLMANN J. A. VOLT.

Marno János

VÍZÉRMÉK

Lobog a víz a fürdőkádban,
Beefhart hallgat, ásít a sámlin
a macska, villanygyújtásra
kezd fel-alá szállni a korom.

Kopogtatnak a sárga ajtón,
anyámra rég már nem számítok,
meghalt – álmomban is tudom.
Behugyozok a forró vízbe

és elforgatja másik kezem
a riglit – délelőtti zene –
nézem, hogy mihez hasonlít –
ostya hártján a kombinált por.

Barnul, kaparja csövet a víz,
szívéhez ne kapjon, most azért
vigyázok, a tartály kiég
(Istenem, ettől sose félttem!),

mondom, hugyozva még, hogy lépjen
hátra, ő mutat a macskára,
s már fölül a rózsza füstöl.
(Dél van, mire hat rá a kávé.)

És oldalt a dobozos tükör
is ontani kezdi tartalmát,
Beefhart zihál, engem a tér
szűke visz utána le, térdre.

A tócsában csilla fillérek,
 egymás fején amott, itt egymás
 írásán, sírnom kell mindjárt,
 engednem azonban se könnyű –

egy másik álom kelni sürget
 (tűzfal mögött a nitrátos fű!)
 harapnom, járnom valamit –
 megnézni, hogy áll a levegő

odakint. A terméskő tele
 szivárvány üvegszilánkkal, düh
 szállítja fejembe a vért,
 által míg a bölcsöde üvölt.

*

Húsköntösben látom viszont, de
 nem egészen őt: hosszú tőke-
 sálak gabalyognak testén,
 fércül az ín, a csont s a filé,

Beefhart tapsol, piszkavas repül
 a rőt szájboltú macska felé –
 rezeg a sarki lámpafény.
 A zöld ajtót nem nyitja semmi,

nincs rajta zár, a régi kilincs
 üregén most gipszet tapintok –
 s élccel ringat a pilleágy,
 hogy reggelre ki fogunk húlni.

Witold Gombrowicz

Estély Belopiskaj grófnőnél

Nehéz volna egyértelműen megállapítani, mi alapozta meg a Belopiskaj grófnővel való meghitt viszonyunkat – meghitt viszony alatt, természetesen, a közeledés amaz alacsony fokát értem, mely egy ízig-vérig arisztokrata Társaságbeli és egy tisztességes, rendes – ám mégis polgári – személy között elképzelhető. Megkockáztatom, hogy tán a fentebb stíl, melyet néha kedvező körülmények között alkalmam van megcsillantani, mély tekintetem, valamint egyfajta idealizmus iránti érzékem nyugózhették le a kényes ízlésű grófnőt. – Ugyanis gyermekkoromtól fogva gondolkodó nádszálnak éreztem magam, mindig vonzottak az emelkedett dolgok, sőt gyakran hosszú órákat töltök nemes és fennkölt dolgok emésztésével.

Egyszóval úgy vélem, érdekel nélküli tudásszomjam, nemes szellemem, romantikus, arisztokratikus, idealista, manapság némiképp anakronisztikusnak mondható beállítottságom révén váltak elérhetővé a számomra a grófnő teasüteményei és valószínűtlen pénteki ebédei. Mert a grófnő igazi felsőbb körökbeli asszony volt, egyrészt – evangéliumi lélek, másrészt – reneszánsz alkat, jótékonyági árverések védnöke, s egyszersmind a múzsák hódolója. Csodálatot keltett számtalan irgalmas cselekedete – híre járt jótékonyági teadélutánjainak, művészeteknek szentelt *five o'clock*jainak, melyeken valamiféle Medici szerepében tündökölt – ugyanakkor exkluzivitásával csalogatott palotájának kisebbik szalonja, ahol a grófnő kizárólag valóban közeli és bizalmas vendégeinek szűk körét fogadta.

Ám a legnevezetesebbek a grófnő pénteki böjti ebédjei voltak. Ezek az ebédek, ahogy a grófnő fogalmazott, lélegzetvételnyi szünetet, valamiféle ünnepet és szárnyalást jelentettek a mindennapos filantrópia közben. – Néha szeretnék magamnak is juttatni valamit – mondta a grófnő méla mosollyal, amikor két hónappal ezelőtt először hívott meg egy ilyen ebédre. – Kérem, jöjjön el hozzám pénteken. Egy kis ének, zene, közeli ismerősök – na és persze maga... mégpedig azért pénteken, hogy szó se lehessen húsról – finoman megborzongott –, a maguk örökös húsáról meg a vérről. Micsoda örült húsevés! Mennyi gőzölgő hús! Már csak a véres bifsztekben találnak boldogságot – menekülnek a böjttől – képesek lennének reggeltől estig undorító húscsapatokat falni. Kesztyűt dobok maguknak – tette hozzá, és finoman hunyorított, valamiképp jelentőségteljesen és szimbolikusan. – Szeretném meggyőzni magát, hogy a böjt nem diéta, hanem – a lélek lakomája. – Micsoda megtiszteltetés! Egy lenni a tíz, legfeljebb tizenöt szerencsés közül, akik bebecsátást nyertek a grófnő böjti ebédjeire!

A felsőbb körök mindig is vonzottak és elbűvöltek, hát még ezeknek az ebédeknek a közönsége. Úgy tűnt, Belopiskaj grófnő titokban azon fáradozott, hogy mintegy a Szentháromság új sáncait emelje a modern kori barbárság ellen (nemhiába folyt Krasinski-vér az ereiben)¹ – láthatólag szent meggyőződése volt, hogy a születési arisztokácia nemcsak a mulatságok és fogadások fényét hivatott emelni, de faji felsőbbrendűsége révén minden téren, többek között szellemi és művészi téren is képes az önelátásra – s hogy ennél fogva egy arisztokrata szalon tökéletesen megfelel a valóban fennkölt szalon követelményeinek. Archaikus, némileg Isten kegyelméből való gondolat volt ez – mindazonáltal hallatlanul mélység és mély is a maga tiszteletreméltó archaizmusában, olyan, amit egy hetman-sarjtól feltétlenül elvár az

---

A novella eredeti címe: „Biesada u hrabiny Kotlubaj” (1933); megjelent Gombrowicz *Bakakaj* c. kötetében (Wydanictwo Literackie, Kraków, 1993).

¹ A főnemesi származású lengyel romantikus költő, Zygmunt Krasinski Istentelen színjáték c. drámájában a „Szentháromság bástyáján” zajlik a végső összecsapás a nemesi rend képviselői és a felkelő plebejusok között. (A ford.)

ember. S valóban, amikor az asztal mellett, az antik étkezőben, távol a tetemektől és gyilkosságoktól, a lemészárolt barmok millióitól, a legősibb nemzetségek képviselői a grófnő vezetésével felelevenítették a platóni szimpóziumokat – a költészet és filozófia szelleme mintegy a kristályok és virágok fölé emelkedett, az elragadtatott szavak pedig maguktól rendeződtek rímekbe.

Volt például egy herceg, aki a grófnő kérésére vállalta az értelmiségi és filozófus szerepét, s mindezt olyan hercegien csinálta, oly gyönyörű és nemes eszméket hangoztatott, hogy ha Platón hallja, szégyenében a széke mögé somfordál egy kendővel, hogy a tálakat cserélgesse. Egy bárónő elhatározta, hogy dallal emeli az összejövetel fényét, noha korábban sohasem tanult énekelni, s kétlem, hogy Ada Sari képes lett volna ez alkalomból ilyen gyönyörűséges hangnemet megütni. Volt valami hihetetlenül csodálatos, csodálatosan hústalan, mondhatni – előkelően hústalan e fogadások gasztronómikus tartózkodásában, a szerényen egy-egy karalábé fölé hajoló hatalmas vagyonok pedig felejthetetlen élményt nyújtottak, különösen a mai viszonyokra jellemző borzalmas húsevés fényében. Mintha közben még fogunkról, erről a rágcsálófogazatról is eltűnt volna a Káin-bélyeg... Ami pedig a szakácsművészetet illeti, a grófnő szigorúan hústalan konyhájának nem akadt párja; rizzsel töltött paradicsomai módfelett zamatosak voltak, dús és illatos spárga-omlettjei pedig egyenesen tüneményesek.

Azon a pénteken, amiről szó lesz, a grófnő néhány hónap elteltével ismét meghívással tisztelt meg, így hát érthetően nem kis lámpalázzal érkeztem szerény fiákeremen a Varsó közelében lévő palota ódon oromzatához. Ám a várt tizenvalahány személy helyett mindössze két, korántsem jelentős vendéget találtam – egy idős, fogatlan márkinőt, aki kénytelen volt a hét minden napján zöldségeknek áldozni magát, valamint egy bárót, nevezetesen a némileg kétes származású de Apfelbaum bárót, aki számos ösét és fatális orrát számos milliója valamint – a Pstryczyński hercegek nemzetségéből való – anyja révén váltotta meg. Már belépésemkor éreztem valami alig észrevehető disszonanciát... az összhang valamiféle hiányát... ráadásul a tökpüréleves – *spécialité de la maison* –, az édes leves, amelyben a tököt az első fogásnak megfelelően puhára párolták, meglepően silánynak, vízfűnek és tartalmatlannak bizonyult. Ennek ellenére egy pillanatig sem mutattam, hogy csodálkoznék vagy csalódott lennék (az ilyesfajta megnyilatkozások bárhol helyénvalóak lettek volna, kivéve Belopiskaj grófnő házáat), ezzel szemben derült és üdvözült arccal megeresztettem egy bókot:

*E levesé minden csodálat,
Mert nem követelt véres árat.*

Mint említettem, a grófnő pénteki fogadásain a kivételes harmónia és szárnyalás következtében magától toltul ajkainkra a kötött beszéd – egyenesen illetlenség lett volna nem szőni rímeket a próza körmondati közé. Ekkor – nem kis ijedtségemre – de Apfelbaum báró, aki, mint hihetetlenül kifinomult poéta és kétnyelvű ínyenc, kétszeres rajongója volt a háziasszony magasröptű konyhaművészetének, hozzám hajolt, és – amit soha nem vártam volna tőle – alig leplezett undorral és rosszindulattal a fülembe súgta:

*A szakácsé minden csodálat,
Hogy lehet ekkora...*

Ettől a botlástól annyira meglepődtem, hogy köhögni kezdtem. Mit akart mondani a báró? Még szerencse, hogy az utolsó pillanatban észbe kapott. Mi történt, amióta utoljára itt jártam – az ebéd halvány árnyéka önmagának, az étel silány, mindenki lógatja az orrát. A leves után felszolgálták a második fogást – egy tál egyszerű, száraz sárgarépat, rántva. Csodáltam a grófnő lelkierejét! Sápadt arccal ült valódi briliánsokkal díszített fekete toalettjében, és nagy bátran nyelte a semmilyen ételt, előljárva a jó példával – s közben természetes könnyedséggel irányította a társalgást felsőbb régiók felé. Bájosan, bár kissé mélabúsan fogott bele, az asztalkendőt lobogtatva:

*Kezdődjék az eszme-torna!
Vajh' a Szépség mi is volna?*

Azonnal válaszoltam, versmértékbe szorítva, ragyogó ingmellénnyel:

*Kétségkívül legszebb dolog a Szeretet,
Égi malasztal bennünket ez etet,
Minket – furcsa népség –, kik közt egy se szánt itt:
Isten frakkos báránykáiit.*

A grófnő mosolyogva köszönte meg a makulátlanul szép gondolatot. Ekkor a báró, akár egy fajparipa, amelyet hatalmába kerített a nemes versengés szelleme, átvette a szót, s ujjait mozgatva, drágaköveit csillogtatva csak úgy öntötte magából a rímeket, melyeknek utolérhetetlen mestere volt:

*Szép – a lomb,
Szép – a domb (stb.),
De a legeslegszebb mégis az irgalom.
Nézzétek – ó jaj!
Hiába minden óhaj,
Két napja már, hogy szél süvölt, zuhog, s az ég borult,
S az a sok szerencsétlen szegény nyomorult...
Ó, az irgalomnak könnyesője essék,
Mert benne van a Szépség és a nemesség!*

– Micsoda nagyszerű gondolat, kedves uram! – selypegett elragadtatva a fogatlan márkinő. – Csodálatos! Irgalom! Assisi Szent Ferenc! Nekem is megvannak a magam szegény, angolkóros kisgyermekai, akiknek az egész fogatlan öregségemet szenteltem! Kötelességünk mindig gondolni a szegény, szerencsétlen...

– A rabokra és rokkantakra, akiknek nem telik művétagra – szólt közbe a báró.

– Az idős, nyugdíjas, kimerült, lesóványodott tanítónőkre – mondta részvétellel a grófnő.

– A visszerrel bajlódó fodrászokra, és a kiéhezett bányászokra, akik isiászban szenvednek – tettem hozzá meghatottan.

– Igen – mondta a grófnő, és tekintete felcsillant, majd a távolba révedt –, igen! A Szeretet és Irgalom, mint két virág – roses de thé – az élet tearózsái... Ám nem szabad megfeledkeznünk a magunk iránti kötelességünkről sem! – s egy pillanatnyi gondolkodás után ekképp parafrázeálta Józef Poniatowski herceg híres mondását: – Az Isten rám bízta Maria Belopiskajt, s csak Neki adom vissza!²

*Kell, hogy egy szent Eszme a keblemet dagassza,
S röptsen magasra!*

Bravó! Hihetetlen! Milyen mély! – bölcs! – büszke gondolat! Az Isten rám bízta Maria Belopiskajt, s csak Neki adom vissza! – kiáltozott mindenki, jómagam pedig odáig merészkedtem, hogy finoman hazafias húrokat pendítettem meg (tekintettel arra, hogy Józef hercegről volt szó).

S gondoljak mindig – a Fehér Sasra!³

A lakájok behoztak egy friss vajjal öntözött hatalmas karfiolt, szép pirosra sütvé – sajnos, korábbi tapasztalataink alapján feltételezhettük, hogy csak tüdőbeteg pír lehet. Hát így fest egy társalgás a grófnőnél – ilyen fenséges lakoma ez, még kedvezőtlen kulináris körülmények között is. Megkockáztatom, hogy állításom, miszerint legszebb dolog a Szeretet, több egy egyszerű kijelentésnél, sőt úgy vélem, megkoronázhatna jó néhány filozofikus költeményt. Ám a másik vendég nyomban túllicitál engem, közbevet egy aforizmát, hogy tudniillik az Irgalom még a Szeretetnél is szebb dolog. Csodálatos! – És milyen igaz! Mert valóban, ha belegondolunk, az Irgalom szélesebb körű, palástja több mindent beterít, mint a fennkölt Szeretet. De ez még semmi – a grófnő, a mi bölcs Amphitryonunk, attól rettegve, hogy menthetetlenül elolvadunk a Szeretetben és Irgalomban, emlékeztet magasztos kötelességünkre önmagunk iránt –, mire én, finoman kapcsolódva a „dagassza-magasra” rímhez, megtoldom eggyel: „Fehér Sasra”. S

² J. Poniatowskinak, az utolsó lengyel királynak tulajdonított mondás: „Az Isten rám bízta a lengyelek becületét, s csak neki adom vissza!” (A ford.)

³ Lengyel címerállat. (A ford.)

közben a forma, a stílus, az előadásmód, a lakoma nemes és előkelő tartózkodása mintegy versenyre kél a tartalommal! Nem! – gondoltam elragadtatva. – Aki nem vett részt a grófnő pénteki fogadásain, annak, mi tagadás, fogalma sincs az arisztokráciáról!

– Tökéletes karfiol – mordult hirtelen a báró, az ínyenc és költő, s a hangján kellemes csalódás érződött.

– Valóban – helyeselt a grófnő, és gyanakodva pillantott a tányérjára. Ami engem illet, semmi különöset nem éreztem a karfiol ízében; ugyanolyan vízfűnek tűnt, mint az előző fogás.

– Vajon Filip...? – kérdezte a grófnő, és a szeme villámokat szórt.

– Nem ártana ellenőrizni! – szólt bizalmatlanul a márkinő.

– Kéretem Filipet! – adta ki az utasítást a grófnő.

– Minek titkolózzunk ön előtt, kedves barátom – mondta de Apfelbaum báró, és érezhető idegességgel a hangjában bizalmasan felvilágosított, miről is van szó. Nem többről és kevesebbről, mint hogy az előző előtti pénteken a grófnő véletlenül rajtakapta Filipet, a szakácsot, amint a böjt nemes eszméjét erőlevesel és húslével szennyezte be. A nyomorult! Nem akartam hinni a fülemnek! Hát igen, csak egy szakács képes ilyen elvetemült tette! Mi több, a csökönyös kukta állítólag a megbánás legkisebb jelét sem mutatta, sőt volt bátorsága azt az enyhén szólva különös kijelentést felhozni mentségül, miszerint „azt akarta, hogy a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon”. Mit értett ez alatt? (Korábban biztos egy gazdánál szolgált.) Csak amikor a grófnő megfenyegette, hogy azonnal elbocsátja, esküdött meg, hogy többé nem fordul elő ilyesmi! – A mafla! – fejezte be a báró dühösen a beszámolót. – A mafla! Engedett a csábításnak! Így aztán, amint látja, ma a vendégek többsége nem jött el, és... hm... ha nincs ez a karfiol, komolyan tartanék tőle, hogy igazuk volt.

– Nem – mondta a fogatlan márkinő, miközben a zöldséget majszolta –, nem, nincs húsféle... Nyam-nyam... nincs húsféle, inkább – *comment dirais-je* – olyan étellel teli – biztosan rengeteg vitamin van benne.

– Borsos – jegyezte meg a báró, és diszkrétén vett magának még egy adaggal. – Enyhén borsos – nyam-nyam –, de hús nincs benne – tette hozzá sietve –, kifejezetten vegetariánus, borsos-karfiolos. Az én szájpaddásban bízhat, grófnő, az ízelet terén második Pythia vagyok!

De a grófnő mindaddig nem nyugodott meg, amíg elő nem került a szakács – egy hosszú, sovány, vöröses, ferde nézésű alak –, és meg nem esküdött az elhunyt felesége emlékére, hogy a karfiol mindenfajta tisztátalanságtól mentes.

– A szakácsok már ilyenek! – mondtam részvétellel, és én is vettem magamnak az ételből, amely ekkora sikernek örvendett (noha továbbra sem tudtam felfedezni benne semmi rendkívülit). – Hajjaj, egy szakácsnak a körmére kell nézni! (Nem tudom, hogy az ilyesfajta megjegyzések igazán helyénvalóak voltak-e, de kisebbfajta izgalom lett úrrá rajtam, könnyű, akár a pezsgőhab.) – Egy szakács a kis sipkájában meg a fehér kötényében!

– Filip olyan rendesnek látszik – szólt a grófnő, s a hangjában szánalom és néma szemrehányás csengett, miközben a vajastányérért nyúlt.

– Rendesnek, rendesnek – persze... – kötöttem az ebet a karóhoz, kissé talán túlságosan is makacsul. – Mindazonáltal egy szakács... Egy szakács, gondolják csak meg, olyan parasztféle, *homo vulgaris*, akinek az a feladata, hogy választékos, kifinomult ételeket készítsen – mindebben valami veszélyes paradoxon rejlik. Egy paraszt létrehoz valami kifinomultat – mit jelent ez?

– Páratlan illat! – szólt a grófnő, és tágra nyílt orrcimpával szívta magába a karfiol illatát (én nem éreztem semmit), miközben kezében mindvégig fűgőn csillogott a villa.

– Páratlan! – ismételte a bankár, s hogy össze ne maszatolja magát a vajjal, a nyakába kötött egy asztalkendő. – Ha szabadna még egy csöppet, grófnő. Valósággal újjászületek ettől a... mmm... levestől... Nyam-nyam... Valóban, a szakácsoknak nem lehet hinni. Volt nálam egy szakács, aki olyan spagettit tudott csinálni, amelyet senki – egyszerűen faltam! s képzeljék csak, bemegyek egyszer a konyhába, és látom a fazékban a spagettimet, amint izeg-mozog – szó szerint mozog! –, mert giliszták voltak – giliszták a kertemből, azt tálalta fel a gazember spagettinek! Azóta sohase nézek – nyam-nyam – a fazékba!

– Ez az – folytattam –, erről van szó! – És megint mondtam valamit a szakácsokról, hogy sintérek, kisistű gyilkosok, hogy nekik mindegy, mit és hogyan, csak megborsozhassák, bezsírozhatják, megsüthet-

sék – nem egészen illő, sőt egyenesen sértő megjegyzéseket tettem, de hát összevissza locsogtam. – ...Őn, grófnő, aki soha nem érintené egy szakács üstökét – a levesben kénytelen az ő hajszáját enni! Még mondtam volna tovább, mert váratlanul valami könnyelmű ékesszólás ragadott magával, de hirtelen – elhallgattam, mert senki se figyelt rám! Rémisztő és döbbenetes volt a grófnő szokatlan viselkedése, a némán faló dogaressa és patronesse látványa, akinek szinte reszketett a füle a mohóságtól. A báró derekasan segédkezett neki, a tányér fölé hajolt, és szívvel-lélekkel szörcsögött, cuppogott – az idős márkinő pedig igyekezett lépést tartani velük, hatalmas szeleteket rágott és nyelt, nyilvánvalóan attól való félelmében, hogy elcsípi az orra elől a legfinomabb falatokat!

Ez az elképesztő, váratlan zabálás – nem tudok rá jobb szót –, olyan zabálás, egy olyan házban, ez a rémes ugrás, szűkített szeptim, olyannyira alapjaimban rendített meg, hogy nem bírtam megállni – köhögni kezdtem, de mivel a zsebkendőmet a kabátom zsebében hagytam, kénytelen voltam elnézést kérni a többiektől, és felállni az asztaltól. Az előszobában szó nélkül lerogytam egy székre, és megpróbáltam összerendezni felbolydult gondolataimat. Csak aki olyan régen ismerte a grófnőt, a márkinőt és a bárót, mint én, aki annyira ismerte elegáns mozdulataikat, finom, tartózkodó, szubtilis életfunkcióikat, különösen ami a táplálkozásukat illeti, valamint hamisítatlanul nemes jellemüket, csak az alkothat fogalmat az engem ért megrázó élményről. Eközben pillantásom véletlenül a kabátzsebemből kikandikáló Kuri-er Czerwonyra esett, s megakadt a szemem a szalagcímen:

KARFIOL REJTÉLYES ELTŰNÉSE

valamint az alcímen:

KARFIOLT FAGYHALÁL FENYEGETI

s a következő rövid hírt olvastam:

„Valenty Karfiol lovász, rudeki lakos (a köztisztületnek örvendő Belopiskaj grófnő birtokáról) bejelentést tett a rendőrségen, hogy megszökött tőle Bolek nevű fia. A kisfiú 8 éves, kerek orrú, lencsőke hajú. A rendőrség állítása szerint a fiú azért szökött meg, mert részeges apja szíjjal verte, anyja pedig éhezett (sajnos, a jelenlegi válság közepette ez általános jelenség). Félt, hogy az őszi esőzések idején a mezőn kóborló kisfiú fagyhalált szenved.”

– Sssz...– sziszegtem. – Sssz... – az ablakon át kinéztem a mezőre, amelyet vékony esőréteg takart. Majd visszamentem az étkezőbe, ahol már csak a karfiol romjai meredeztek a hatalmas ezüsttálon. Ugyanakkor a grófnő hasa kigömbölyödött, mintha a hetedik hónapban lenne – a báró táplálkozásoszerve valósággal elmerült a tányérban – az idős márkinő pedig az állkapcsát forgatva fáradhatatlanul kérődzött – valóban, azt kell mondanom –, akár egy tehén! – Isteni, mennyei, pompás, tüneményes! – ismételték valamennyien. – Teljesen összezavarodva még egyszer megkóstoltam a karfiolt, gondosan, figyelmesen – de hiába próbáltam felfedezni valamit, ami legalább részben igazolhatta volna a társaság elképesztő viselkedését.

– De hát mi van ebben a karfiolban? – köhécseltem bátortalanul, kicsit szégyenkezve.

– Ha-ha-ha, miket kérdez! – nyertett a báró, aki, mivel jóllakott, remek kedvében volt.

– Hát valóban nem érzi... fiatalembert? – kérdezte a márkinő, egy pillanatra se hagyva abba a fogyasztást.

– Maga nem ínyenc – jegyezte meg némi udvarias sajnálkozással a báró –, én meg... *Et moi, je ne suis pas gastronome – je suis gastrosophe!* – S vagy rosszul hallottam – vagy a francia szavak kiejtése közben történt, de valami felduzzadt a báróban, hogy az utolsó, „gastrosophe” szót különös, korábban nem tapasztalt gőggel lökte ki felfújott pofájából.

– Remekül van elkészítve, igazán... nagyon finom, persze... csak... dadogtam.

– Csak?... Hogyhogy – csak? Hát tényleg nem érzi ezt az ízt? Ezt a könnyű frissességet, ezt a... nyam... meghatározhatatlan zamatot, ezt a... pikáns ízt... ezt a finom illatot, ezt a szeszt? De dhága uham (amióta ismerjük egymást, először szólított előkelően „dhága uhamnak”) – talán ughat? Talán meg akah bántani minket?

– Hagyja! – szólt közbe kacéran a grófnő, miközben gurult a nevetéstől. – Hagyja! Úgysem érti!
 – Az ízlést, fiatalember, az anyatejjel együtt szívja magába az ember – selypegett jóindulatúan a márkinő, gondolom, így adva értésemre, hogy az anyám Pipiski-lány – legyen áldott az emléke!

Majd, miután abbahagyták az ebédet, valamennyien átgurították tömött hasukat a XVI. Lajos korabeli, aranyozott budoárba, s elterpeszkedvén a lehető legpuhább fotelekben, nevetgélni kezdtek, mégpedig kétségtelenül – rajtam nevettek, mintha okot adtam volna különösebb vigasságra. Nemezszer érintkeztem már arisztokratákkal zsúrokon és jótékonyági koncerteken – de, szavamra, soha nem tapasztaltam hasonló viselkedést, soha – ilyen hirtelen átvedlést, semmivel sem indokolható átváltozást. Nem tudtam, hogy leüljek, vagy állva maradjak, komoly legyek, vagy inkább *faisant bonne mine à mauvais jeu* hülyén vigyorgjak – bizonytalanul és bátortalanul megpróbáltam visszatérni Árkádiába, vagyis a Szépséghez, vagyis a tökleveshez:

Visszatérvén ahhoz, hogy a Szépség...

– Elég, elég! – kiáltott de Apfelbaum báró, és befogta a fülét. – Unalmas! Ideje – mulatni! *S'encanailler!* Éneklek valami jó kis dalt! Operettet!

*Ez a fura pónem
 Nem ért semmit, ó nem!
 Uram, önből a tudatlanság már messziről bűzlik:
 Nem az a szép, ami szép, hanem ami ízlik!
 Mi a Szépség? nem vitás,
 A jó ízlés – semmi más!*

Bravó! – kiáltott a grófnő, a márkinő pedig csatlakozott hozzá, öreges vihogása közben kivillantva az ínyét. – Bravó! *Cocasse! Charmant!*

– Mindazonáltal úgy vélem, hogy... hogy... nem éppen... – nyögtem, de birkatekintetem csöppet sem illett a frakkomhoz.

– Mi, arisztokraták – hajolt hozzám jóságosan a márkinő –, szűk körben nagyobb erkölcsi szabadságnak hódolunk, s ilyenkor, mint talán már hallott róla, néhány otromba kifejezést is megengedünk magunknak, és kissé frivolak vagyunk, sőt nemezszer sajtóosan ordenárék. De nem kell mindjárt megijedni! Meg kell szokni minket!

– Nem vagyunk mi olyan hémisztövek – tette hozzá fensőbbbséggel a báró –, báh az ohdenáhéságunkat nehezebb megszokni, mint az eleganciánkat!

– Nem, nem vagyunk rémisztövek! – cincogta a grófnő. – Senkit sem eszünk meg elevenen!

– Senkit sem eszünk meg, kivéve...

– Báh...

– *Fi donc, ha-ha-ha* – tört ki belőlük a nevetés, hímzett párnákat dobáltak föl, a grófnő pedig énekelni kezdett:

*Összehord ön hetet-havat!
 Fő a jó íz,
 Fő a zamat!
 Hogy a rákunk finom legyen, előbb kicsit megkínózzuk,
 Hogy a pulykánk szaftos legyen, előbb kicsit szektrozzuk.
 Ismeri a szájam íztét?
 Ha ízlése más, mint nekünk,
 Önhöz le nem ereszkedünk!*

– Na de grófnő... – suttogtam. – Zöldborsó, sárgarépa, karalábé, zeller.
 – Karfiol! – tette hozzá a báró, gyanúsán fulladozva.
 – Ez az! – kaptam a szón, teljesen összezavarodva. – Ez az!... Karfiol!... Karfiol... böjt... vegetáriánus zöldségek...

– Mi van azzal a karfiollal – ízlett, nem? – Jó volt, nem? Remélem, érzi végre a karfiol ízét? – Micsoda modor! Micsoda lekezelő hangnem, micsoda alig érezhető, mégis fenyegető úri türelmetlenség! Hebegni kezdtem – nem tudtam, mit válaszoljak – hogyan ellenkezzem? – hogyan bizonyítsam be? – és ekkor a báró (ő, sohasem hittem volna, hogy ez a nemeslelkű, emberséges férfiú, ez a költőtestvér, képes ennyire éreztetni, hogy nagyuraknak lóháton jár a kedve!) – ekkor, miután elterpeszkedett a fotelban, s nekiállt simogatni vékony, hosszú, Pstryczyński hercegnőtől örökölt lábát, olyan hangnemben szólt a hölgyekhez, hogy szó szerint megsemmisültem: – Szavamha, ghófnő, nem éhdedes meghívni ebédhe olyan személyeket, akiknek az ízlése még egészen phimitív állapotban leledzik!

Es rám se hederítettek többet, kupicával a kezükben tréfás történeteket kezdtek mesélni egymásnak, oly módon, hogy egyszeriben *quantité négligeable* lettem – „Alice”-ről meg a szeszélyeiről, „Gabiról” és „Bubiról”, „Mary” hercegnőről, valami Facanowskiékról, arról, hogy ez lehetetlen, az meg *impossible*. Anekdotákat, pletykákat meséltek, pár szóban, valami fentebb nyelven, olyan kifejezéseket használva mint „hibbant”, „fantasztikus”, „bámulatos”, „bizarr”, sőt, falusi káromkodásokkal is teletűzdeltek, úgymint „rosseb”, „a fenébe”, hogy már-már úgy tűnt, az ilyesfajta társalgás az emberi lehetőségek netovábbja, engem pedig a Szépségemmel, humanizmusommal, gondolkodó nádszálhoz méltó témáimmal együtt megsemmisített ez a ki tudja, miféle csoda, félretolt, mint egy hasznavehetetlen tárgyat, hogy egy szó se jött ki a számon. Rejtélyes arisztokratavicceket is mondtak, szintén pár szóban, amelyek rendkívüli derűtséget keltek, de amelyeken én – nem ismervén eredetüket – csak kényszeredetten vigyorogtam. Istenem, mi történt?! Micsoda váratlan, szörnyű átváltozás! Miért, hogy mások a töklevesnél – és mások most? Velük sugározta volna az imént az emberiesség fényét a legteljesebb harmóniában – az imént, a töklevesnél? Honnan hirtelen és minden látható ok nélkül – ennyi fatális körülmény, ennyi idegenség és fagyosság, honnan ez az ironikus él, ez a szembetűnő, érthetetlen kedv a kegyetlen tréfálkozásra, ez a disztancia, ez a távolságtartás, hogy egy lépést se többet? Nem láttam magyarázatot erre az átalakulásra – a márkinő szavai a „mi köreinkről” eszembe juttatták mindazokat a szörnyűséges pletykákat, amelyeket az én polgári környezetemben terjesztettek, s amelyeknek sohasem adtam hitelt – az arisztokrácia kétarcúságáról, az avatatlanok elől négy lakatra zárt, belső életéről.

Nem bírtam elviselni saját hallgatásomat – amely minden pillanatban mélyebbre és mélyebbre taszított a rémisztő szakadékba –, s váratlanul azt találtam mondani a grófnőnek a korábbiak megkésett visszhangjaként:

– Elnézést, hogy zavarok... Azt ígérte a grófnő, hogy dedikálja nekem „A lelkem muzsikája” című triolettjét.

– Hogy mi? – kérdezte vidáman, nem figyelve rám. – Hogy mi? Mondott valamit?

– Elnézést – azt méltóztatott ígérni, grófnő, hogy dedikálja nekem „A lelkem muzsikája” című művét.

– Persze, persze – felelt szórakozottan a grófnő, de amolyan szokásos udvariassággal (amolyan szokással? Vagy másmilyennel? Vagy annyira újfajta udvariassággal, hogy, meg kell hagyni, akaratlanul is elvörösödtem) –, majd elvette az asztalról a fehér borítású kis kötetet, firkantott kelleetlenül pár udvarias szót a címdoldalra, és aláírta:

Belepiszkálj grófnő

– De grófnő! – kiáltottam, mert fájt ilyen kicsavart változatban látni a történelmi nevet: Belopiskaj.

– Jaj, milyen szórakozott vagyok! – sikkantott a grófnő az általános vidámság közepette. – Milyen szórakozott vagyok! – Én viszont nem voltam nevetős kedvemben. – Sss... sss... – kis híján megint sziszegni kezdtem. A grófnő harsányan és büszkén kacagott – ugyanakkor nemes vonalú lába hihetetlenül csiklandósan és csábosan kacskaringózott a díványon, mintegy élvezetet lelve karcsú bokájában – egyszer jobbra, egyszer balra, vagy körbe; a fotelban előrehajoló báró láthatólag éppen valami nagyszerű *bon-mot*-ra készült – ám a Pstryczyński hercegekre jellemző kis füle a szokásosnál is kisebb volt, miközben ujjával egy szőlőszemet dugott a szájába. A márkinő a rá jellemző eleganciával ült – de a *grande dame* hosszú, vékony

nyaka mintha még inkább megnyúlt volna, s mintha lopva felém kacsintott volna kissé fonnyadt felülete. S még meg kell említeni azt a nem mellékes körülményt, hogy az udvaron tomboló szélben egyre csak verte az ablakot az eső, mint egy finom ostor.

Lehet, hogy túlságosan is a szívemre vettem megrendítő és érdemtelen lecsúsztatósomat – az is lehet, hogy ennek köszönhetően olyasfajta üldözési mániába estem, mint az alacsonyabb néposztályból származó, s a társasági életbe bebocsátást nyert emberek, vagy bizonyos véletlenszerű kapcsolatok, hogy úgy mondjam, analógiák sértették az érzékenységet – nem tagadom, lehet... de egyszeriben valami egészen szokatlan sugárzott felém! S nem állítom, hogy választékosságuk, kifinomultságuk, udvariasságuk és eleganciájuk ne lett volna továbbra is a választékosság, kifinomultság, elegancia és udvariasság csimborasszója, kétségtelen – de egyszerismind, nem tudni, miért, *fojtogató* is volt, olyannyira, hogy hajlamos voltam azt hinni, hogy mindezek a ragyogó, emberbaráti erények sorra megvesztek, mintha bögöly csfpte volna meg őket! Mi több, hirtelen úgy rémlett (kétségtelenül a láb, a száj és a nyak hatására), hogy noha nem néznek rám, előkelő módon nem vesznek tudomást rólam, valójában látják a zavaromat, és nem tudnak örülni neki! S egyszerismind az a gyanúm támadt, hogy a Belepiskálj... hogy a Belepiskálj nem biztos, hogy csupán *lapsus linguae* volt, vagyis, érthetőbben fogalmazva, Belepiskálj, azaz piszkálj bele! Belepiskálni? Belepiskálni a grófnőbe? Igen, igen, a lakkcipők csillogó orra csak megerősített szörnyű meggyőződésben! – úgy látszik, titokban még mindig azon pukkadoztak, hogy nem éreztem a karfiol ízét, – hogy számomra a karfiol egy egyszerű zöldség volt –, hogy szent együgyűségről és szájalomra méltó filiszterségről adtam tanúbizonyságot, amikor nem élveztem úgy a karfiolt, ahogyan kellett volna –, titokban pukkadoztak ezen, de készen álltak hangosan is pukkadozni, amint a legkisebb jelét adtam volna, milyen megrázkódtatás ért. Igen, igen – nem vettem tudomást rólam, rám se hederfittetek, s közben kerülő úton, egy-egy arisztokratikus testrésszel, lábbal, füllel, nyakkal provokáltak, s arra csábítottak, hogy feltörjem a titok pecsétjét.

Mondanom sem kell, hogy ez a rejtett csábítás, ez a titkos, egészségtelen flört mennyire megingatta bennem a gondolkodó nádszálát. Homályosan eszembe jutott az arisztokrácia „titka”, az ízlés rejtélye, a titok, amelynek senki sincs a birtokában, aki nem kiválasztott, még ha, ahogy Schopenhauer mondja, kívülről ismeri is a *savoir vivre* 300 szabályát. S ha egy pillanatra fel is csillant bennem a remény, hogy megismervén ezt a titkot bebocsátást nyerek a köreikbe, s úgy racsolok majd, úgy mondom „fantasztikus” és „hibbant”, ahogy ők, ez a fenti körülmény (függetlenül egyéb szempontoktól, félelemtől és rettegéstől – minek szépítem –, attól való félelmemtől, hogy felpofoznak), teljesen megbénította bennem az izzó tudásvágyat. Az arisztokratáknál sose lehet tudni, az arisztokratákkal jobban kell vigyázni, mint a szelídített párduccal. Egyszer X hercegnő megkérdezte egy polgári személytől, milyen családból származik az édesanyja, s az, elszemtelenedvén a szalonban uralkodó látszólagos szabadságtól és két korábbi viccének türelmes fogadtatásától, s abban a hiszemben, hogy bármit megengedhet magának, azt felelte: – Engedelmevel, Kabóca –, s emiatt az „engedelmevel” miatt (amelyet vulgárisnak ítélték) menten kiakolbóltották.

– De hát Filip... – töprengtem óvatosan. – Filip megesküdt!... Hisz a szakács – szakács, a karfiol – karfiol, a grófnő – grófnő, s nem ajánlom, hogy ez utóbbiról bárki is megfélemedjen! Igen, a grófnő – grófnő, a báró – báró, az ablakon túli szélvihar és pocsék idő – szélvihar és pocsék idő, a kisgyerek keze az éjszakában s atyai szíjtől kék-zöld, esőverte háta – gyerekkéz és kék-zöld hát, semmi más... A grófnő pedig minden kétséget kizáróan – grófnő. A grófnő grófnő, s csak nehogy lekeverjen egyet!

Amikor látták, hogy tökéletes, csaknem bénult passzivitás lett úrrá rajtam, kezdtek, mintegy észrevétlenül, egyre közelebb keringeni körülöttem, egyre világosabbá vált, hogy belém akarnak kötni, hogy kedvük támadt ugratni. – Nézzék csak, milyen rémült képet vág! – kiáltott váratlanul a grófnő, majd tréfálkozni kezdtek, hogy biztosan „meg vagyok bothánkozva” és „meg vagyok hémülve”, mivel az én köreimben bizonyára senki se beszél „tücsköt-bogahat”, senki se bolondozik, s összehasonlíthatatlanul illedelmesebb, kevésbé féktelen viselkedés járja, mint náluk, arisztokratáknál. Úgy tettek, mintha megijesztette volna őket a szigorúságom – elkezdték szidni és dorgálni egymást, mintha mindennél fontosabb lenne a számukra, hogy jó véleményel legyek róluk.

– Ne beszéljen badarságokat! Maga egyszerűen rémes! – ripakodott a báró a grófnő (noha a báró nem volt rémes, semmi rémes nem volt benne, kivéve a kicsi fülét, melyet igencsak elégedetten tapogattott vékony, csontos ujjá hegyével).

– Viselkedjenek, kérem! – kiáltott a báró (a grófnő és a márkinő kifogástalanul viselkedtek).

– Ne locsogjon –, ne terpeszkedjen a kanapén –, ne pipázzon, és ne tegye a lábát az asztalra! (Uram irgalmazz! A grófnőnek esze ágában sem volt ezt tenni.) Sértik a jóérzését ennek a szerencsétlennek! Az ön orrocskája, grófnő, igazán túlságosan nemesen metszett! Könyörüljön rajta! (Kin – kérdelem én –, kin kellene könyörölnie a grófnőnek az orrocskája miatt?) A márkinő hallgatott, a vidámságtól csak úgy potyogtak a könnyei. Az azonban, hogy struccként a homokba dugtam a fejem, egyre inkább feltűzelte őket – nem bírták tovább, és egyre átlátszóbb utalásokat tettek. Utalásokat? Mire? Ó, természetesen folyton ugyanarra, és egyre egyértelműbb utalásokat, egyre közelebb és közelebb köröztek, egyre szemtelenebbül...

– Rágyújthatok? – kérdezte affektálva a báró, és előhúzott egy arany cigarettatárcát. (Rágyújthatok?! Mintha nem tudná, hogy az udvaron minden nedves és nyirkos, a szörnyű, fagyos szél pedig bármelyik pillanatban fagyhalált okozhat. Rágyújthatok?!)

– Hallják, hogy veri a tetőt az eső? – selypegte naivan a márkinő. (Veri? Hát persze, hogy veri! Biztos jól összeverte már.) – Ó, hallgassák, ahogy kopp-kopp-kopp, egyesével hullanak a cseppek, hallgassák, ahogy kopp-kopp-kopp, hallgassák, kérem, hallgassák csak az esőcseppeket!

– Ó, milyen pocsek idő, milyen borzalmas szél – sopánkodott a grófnő. – Ah, ah, ah – ha-ha-ha – milyen szörnyű szélvihar. Rossz nézni! Ha látom, nevetnem kell, és libabőrös leszek!

– Ha-ha-ha – ismételte a báró –, nézzék, milyen elragadóan csöpög minden! Nézzék a sokféle arabeszket, amelyet rajzol a víz! Nézzék, milyen szépen terül el a sár, milyen vastagon lep el és ken be mindent, akárcsak a Cumberland-szós, és hogy ver, ver az eső – remekül ver, a szelecske meg csíp, csíp – de milyen vörösrre, és hogy csipked, milyen pompásan morzsolgat! Szavamra, összefut a nyál a szájamban!

– Valóban, őhülten ízletes, őhülten ínycsiklandozó!

– Akár egy *cotelette de volaille*!

– Vagy *fhicassée à la Heine*!

– Vagy hákbecsinált!

Majd nyomban ezt követően bedobtak pár *bon mot*-t, azzal a természetes könnyedséggel, amelyre csak a vérbeli arisztokraták képesek, és jöttek a mozdulatok, gesztusok, melyek... melyek jelentését, ó, miközben tökéletes mozdulatlanságban ültem a fotelba süppedve, a legszívesebben nem értettem volna. Nem beszélve arról, hogy a fül, az orr, a nyak, a láb már-már a tébolyig és az örületig fokozódtak – ezenkívül a bankár mélyen leszívta a cigarettát, s apró, kék köröcskéket eregetett a levegőbe. Ha csak egyet vagy kettőt fújt volna, istenem! De csak eregette, eregette, egyiket a másik után, és csücsörített – a grófnő és a márkinő pedig tapsoltak! És minden köröcske felszállt, és lassú, dallamos kacskaringókban szertefoszlott! A grófnő fehér, hosszú, kígyószerű keze eközben a fotel mintás szövetén pihent – ideges bokája az asztal alatt tekergőzött, gonoszul, akár egy fekete, harapós vipera. Egészen megzavarodtam. Mindezek tetejébe a báró – esküszöm, nem túlzok! – arcátlanságában odáig merészkedett, hogy felhúzta a felső ajkát, elővett zsebéből egy fogpiszkálót, és elkezdte piszkálni a fogát, igen – gazdag, rossz, arany-nyal teletömött fogát!

Döbenten ültem, fogalmam sem volt, mihez kezdjek, hova meneküljek, könyörögve fordultam a márkinőhöz, aki még a legtöbb jóindulattal viseltetett irántam, s a lakoma közben oly megindítóan magasztalta az Irgalmat meg az angolkóros gyermekeket – és mondtam valamit az irgalomról – csaknem irgalomért könyörögtem. – Márkinő – mondtam –, ön, aki annyi áldozatot hozott a szerencsétlen gyermekekért! Márkinő! – Az ég szerelmére! Tudják, mit felelt? Fakó pupilláival csodálkozva nézett rám – letörölte szertelen jókedvében kicsordult könnyeit, majd megpróbált visszaemlékezni:

– Á, azokra a kis angoljaimra gondol?... Ó igen, persze, ha látom, mit összeügyetlenkednek a kacskalábukon, hogy szerencsétlenkednek és bukdácsolnak, úgy érzem, még mindig erőtlől duzzadok! Öreg ember nem vén ember! Hajdanában sokat lovagoltam, fekete amazonszoknyában és csillogó lovaglőcsizmában, angol telivéreken, de ma már – hélas, *les beaux temps sont passés* –, ma már, hogy öreg vagyok, és nem tudok, az én kis kacskalábú angoljaimon szoktam lovacskazni! S a kezével hirtelen lenyúlt, én pedig hátraugrottam, mivel esküszöm, a márkinő meg akarta mutatni öreg, ám egyenes, egészséges, erőtlől duzzadó lábát!

– Jézus Mária! – hebegtem félholtan. – De hát Szeretet, Irgalom, Szépség, rabok, rokkantak, megfáradt, nyugdíjas tanárnők...

– Hogyne, gondolunk rájuk! – kacagott a grófnő, hogy végigfutott a hátamon a hideg. – Azok a kedves, szegény tanárnők.

– Gondolunk rájuk! – nyugtatott az idős márkinő.

– Gondolunk rájuk! – ismételte de Apfelbaum báró. – Gondolunk! – hogy megállt bennem az ütő. – Azok a dhága, dehék habok!

Nem néztek rám – a plafont bámulták, emelt fővel, mintha egyedül ez fékezhetné meg arcizmus erőszakos rángását. Pfü! Minden kétségem eloszlott, végre megértettem, hol vagyok, és ellenálhatatlanul reszketni kezdett az alsó állkapcsom. Az eső pedig egyre csak verte az ablakot, mint egy finom ostor.

– De hát az Ég... az Ég...! – nyögtem végül maradék erőmmel, valami támaszt keresve. – Az Ég... – ismételttem halkabban, mert az egész annyira nem illett a helyzethez, hogy egyszeriben csönd lett, s az arcon mindenféle baljós jelek mutatkoztak, tudtván, hogy tapintatlanságot követtem el – s már vártam, mikor penderítene ki!

– No igen – felelt egy kis idő múlva de Apfelbaum báró, és páratlan tapintatával porrá zúzott. – Ég? – No, ha ég – majd kialszik!

Mit felelhettem erre? Kinek ne forrt volna, ahogy mondják, torkára a szó? Elhallgattam – a márkinő pedig a zongorához ült, a báró és a grófnő táncba fogtak – s a mozdulataikból annyi ízlés, kellem, elegancia sugárzott, hogy – pfü! – legszívesebben elmenekültem volna, de hogyan is távozhattam volna köszönés nélkül? És hogyan köszönjek el, miközben táncolnak? Így hát félrevonulva figyeltem őket, s megvallom – soha, soha nem is álmodtam ilyen szemérmertlenségről, ki nem sülő szemekről! Képtelen vagyok erőszakot tenni magamon, és leírni, ami történt – nem, ezt senki se várhatja tőlem. Elég az hozzá, hogy minden alkalommal, amikor a grófnő kinyújtotta a lábát, a báró visszahúzta az övét, egymás után, sokszor – s mindehhez roppant illedelmes képet vágtak, mintha csak amolyan hétköznapi Milonga tangót járnának – a márkinő a zongoránál pedig mindenféle futamokat, arpeggiókat és trillákat játszott! De én már tudtam – erőszakkal kényszerítették belém –, hogy ez az egész: kannibál-tánc! Ízléses, kecses, elegáns kannibál-tánc – s már csak a bálvány hiányzott, a négyszögletes koponyájú, csücsörítő ajkú, kerek orcájú, lapos orrú néger szörnyeteg, mely valahonnan a magasból vigyázza a bacchanáliát. S az ablak felé fordítva a tekintetemet, valami éppen ilyesmit pillantottam meg odakünn – egy kerek gyerekarcocskát, lapos orrát, felhúzott szemöldökét, nyitott száját – egy lesóványodott, lázas arcot, mely a néger istenségek olyan tökéletes idiotizmusával, túlvilági extázisával meredt rám, hogy egy teljes óráig (vagy kettőig) le se vettem a szemem a mellénygombomról, mint akit megigéztek.

Amikor aztán hajnalban lesiettem a síkos bejárati lépcsőn, és kiléptem a szürkén szemerkélő esőbe, egy fekvő testet pillantottam meg az ablak alatt, az elszáradt friszekkel teli ágyásban. – Egy holttest volt, mondanom sem kell, egy nyolcéves fiúcska teteme, egy lenhajú, kerek orrú, mezítlábás gyereké, aki olyan sovány volt, mintha csak – felfalták volna, csupán itt-ott maradt egy-egy darabka hús mocskos bőre alatt. Hát idáig bolyongott a szerencsétlen Bolek Karfiol, idecsalták az esőáztatta mezőn messziről látszó, fényes ablakok. S amikor kirohantam a kapun, hirtelen előbukkant valahonnan Filip, a szakács, fehér ruhájában, kerek sipkájában, vörös szőrzetével, ferde pillantásával, soványan, elegánsan – a konyhaművészet mesteire jellemző eleganciával, akik előbb levágják a tyúkot, hogy aztán az étkezésnél felszolgálják, és sündörögve, hajlongva, a farkát csóválva, alázatosan így szól: – Remélem, Nagyságodnak ízlett a böjtös!

FORDÍTOTTA KÖRNER GÁBOR

Mohácsi Árpád

PORTUGÁL KÖLTŐ PANASZA TENGERÉSZ HENRIKHEZ

Nem tudom, hogy születik a vers.
A nap leáldozóban. Az óceán
Kileng. A szél egyre nyers
Csontokon furulyáz késődelután.
Lebbenés. A kormányos kivár.
A rév oly valószerűtlen haladék.
Az impérium halott madár.
Kitárt szárnya alatt piroslik az ég.
Nem tudom, hogy milyen ez az íz,
Amit megérez, amikor nekilát,
De nem mossa tisztára a víz.
Uram, hát lakasd jól Portugáliát.

FECSEÉRELEK

Az esendőség, ami fölháborít.
Az elkopott és drága kezelő.
A szűk ingnyak a kopás oka.
És leginkább a bolond Yorick,
Aki inkább meghal, de nem panaszkodik.
Akárhogy számolom, de nem telik rá.
Nem tudok újat venni.
Csak énekelgetek. Helyetted is: fecsérelek.
Akkumulálom a nehézfémeket.
Újjászülöm a feszültségeket a pólusok között.
Térdelek. A pázsiton Yorick feje.

RÉGIÉS

kezem nyújtottam utána
 nyújtottam utána kezem
 utána kezem nyújtottam

még soha nem értem el
 hiába rongál nem érdekel
 nem is az a fontos valójában
 hogy nyújtózkodom reggel
 hanem hogy keresem este is
 mozgatóvá lépett elő
 első mozgatóvá a kereset

szürkületkor szemüvegkeretben
 ésvagy fátyolos üvegszemekkel
 szemezgetik cinkostársaim
 a tál fehér szőlőcukrait
 szüret lesz bizony
 bizony szüret lesz
 lesz bizony szüret
 tölcéséresen öregesen
 megírom első öregkori versem

a szomszéd káros szenvedélyre fogja
 a ciháter homloka még gyöngyözik
 a tanítványok az izületekre

nézik nézik nézik
 amint nyújtózom
 elvékonyodom
 mint valami
 holdbéli csónakos
 nyújtózom és elvékonyodom
 mint csónakos
 két komp között
 két kompót között

de az ősz barack az édesebb

Lányi András

A feleségünk története

(EGY INTERAKTÍV ELBESZÉLÉS)

Ki ne szeretett volna egyszer az életében, legalább néhány órára, legalább képzeletben Veszejt Géza lenni? A Gyarmat utca 15/A-ban, albérletben húzni ki a nyolcvanas éveket, a Csöndes Órák (azelőtt: Új Világ) szerkesztőségében korrektúrát olvasni, éjszakánként Starkék veszekedését hallgatni a rabcifalon keresztül, a kéziratban terjesztett „Út a szolgaságból” című politikai pamflet állítólagos szerzője lenni, mely a szűk baráti kör egyöntetű véleménye szerint alaposan kikezdte a népi demokrácia rendjét. Elnyerni vagy nem nyerni el Kemenes Andrea szívéét. Ha őszinték akarunk lenni – bár ez korántsem bizonyos, mármint hogy akarunk-e –, gyorsan bevalljuk, hogy szerintünk nincs ilyen ember, ha van, nem érdemes rá sok szót vesztegetni. Különösen most nem, amikor – egy szokványos, de ezúttal igen helyénvaló fordulattal élve – előtűnik a nagy alkalom!

Minek hazudnék? – jegyzi fel Veszejt Géza 1994. április kilencedikén – *már sejtem, írja ő, hogy mindvégig hazudni fogok – a Varsó utca sarkán álltam (ez még igaz), a Thököly úti gyalogátkelő forgalmát figyeltem, tudtam, hogy nemsokára (akármikor plusz harminc perc késés) megjelenysz a túloldalon, hirtelen megértettem, de csak ekkor, komolyan – Nincs folytatás. Ha csak ez itt nem. Rajtunk múlna hát, hogy mit értett meg Veszejt Géza a Varsó utca sarkán, Budapesten, egy ígéretesen szép – mások szerint kimondottan csúf, vagy az évszaknak épphogy, de várakozásainknak semmiképpen sem megfelelő – kora tavaszi napon? Igen, pontosan ezt állítom. Miért? Hagynánk inkább a kérdést örökre megválaszolatlan?*

A helyzet az, hogy engem nem az ismeretek hiánya, hanem éppen ellenkezőleg, az igazi elbeszélők, a harmadik személyben szólók nyomasztó és szükségképpen mindentudása gátol abban, hogy eláruljam önöknek, mi az, amit hősöm hirtelen megértett, és feljegyzései miért szakadtak félbe ezúttal is. (Levelezés? Napló? Novellakezdemény? Nem titok az, amit már ketten tudnak. Ha megfórdtak volna, s ha valaki egyszer venné a fáradságot, hogy összeszedje őket, a korszak jelentős, bár irodalmi beccsel nem bíró dokumentumai közé számítaná a leletet.) A felelősség, ami együtt jár ezzel a mindentudással, kései nemzedékünk számára egészen egyszerűen elviselhetetlen. Az alkalmi krónikás már a legegyszerűbbnek látszó kérdésekben is döntésképtelen: segítsenek neki! Segítsen ön! Múlják a folytatás – e keserű pohár – az ön elhatározásán, képzelőerején, játékos kedvén, ami belőlem régen kiveszett. Legyen ön Veszejt Géza, egyúttal: legyen ön én! Képzeldjék e kettős fedezékből, rohadt leleselkedő, kedve szerint!

Legszívesebben már ebben a pillanatban magára hagynám, mosva kezeimet, de belátom, hogy ezt mégsem tehetem. A szerző szerepe, bármeddig dekonstruáljuk őt (engem, Veszejt Gézát, önt, kész röhej!), el nem enyész, csak módosul, a játékszabályokat mindenesetre ő adja meg. Mondjuk így: ő a kihívó fél, aki az olvasót provokálja valami köztük régóta fennálló elintézetlen ügyben, s bízunk tudós segítéinkre, melyikünk legyen a sértett.

De hogy kié a seb?

A feltételeket ezúttal mindenesetre önök diktálják. Tessék, mit szeretnének hallani?

„Elhatároztam, hogy a szerelmemet egy szobába képzelem, egy szobába, melyet egy elhunyt szép látogató emléke tett számára szentté.” A művelt kevesek e pillanatban máris műhelyem titkába látnak – újabb helyszín –, ahol úszónadrágban ülök, és Poe Allan Edgár szavait verem a gépbe, akinek Összes Műveit elhagytam valahol. Órákat töltök azzal, hogy jegyzeteim között megtaláljam a cédulát, amelyre – kész szerencse – a Poe-idézetet felvéstem egykor, csak hogy húzzam az időt, és ne kelljen nekilátnom Veszejt albérleti szobájának leírásához, amiről, komolyan mondom, semmi említésre méltó nem jut az eszembe, pedig évekig lakta (és lehet, hogy ez nagyon is jellemző rá). Közben megrohan a kétség, vajon az efféle elha-

tározások – hogy a szerelme egy szobába stb. – mennyiben befolyásolják a történetek kimenetelét? A *műalkotás filozófiájában* Poe erősködik, hogy hüvös számítás volt a részéről, nem egyéb, mellyel az elérni kívánt sejtelmes és regényes hatásnak megfelelő körülményeket előállította A *holló* című híres költeményhez. S az olvasót felkavaró érzelmek forrását senki ne keresse, úgymond, az ő szívében, mert neki bizony egészen más a dolga, amikor költ, nem az érzés. A művelt kevesek fejében ezen a ponton megfordulhat ugyan, hogy A *műalkotás filozófiájában* közölt fejtegetés esetleg maga is afféle költői trükk csupán. Nem önleleplezés, hanem újabb alakoskodás: az élmény és a mű közötti terra incognita térképét Poe, régi utazók modorában, egy képzeletbeli lény, a voltaképpeni szerző (auctor auctor) ábrázolatával teszi hihetővé. De következetlen lennék magamhoz, ha ezek után elhallgatnám e felhasználóbarát és merőben újszerű elbeszélés olvasója előtt, hogy itt-ott magam is engedek hasonló csábításnak, nevezetesen, hogy a fenti kitérő sem hordoz esetleg érdemi információt, és őszintén szólva, nem fokozza az irodalmi termék élvezeti értékét, még az sem kizárt, hogy félrevezető utalásokat tartalmaz: a lényeget (amelyen túl vagyunk).

Rendben van, rábíztuk az olvasó leleményes képzeletére, hogy a mondott időben és helyen Veszeji Géza miféle felismerésekre jut, saját játszómája végéhez közeledvén erre majd ki-ki ízlésének megfelelő választ talál, de az már nem rám tartozik. E pillanatban inkább az ellentmondás foglalkoztat, melybe meg gondolatlanságom kevert, nevezetesen, hogy hová is képzeljük őt egyáltalán? A Varsó utca sarkára, a szemerkélő esőbe, vagy mégis inkább abba a bizonyos szobába (hajdani albérletére gondolhattam), amelynek szép látogatója még mindenesetre él: hiszen késik. (Tudják mit? Nem én vagyok cinikus.) Lehetséges, hogy Kemenes Andreára várva hősünk maga idézi fel 1994 tavaszán a tágas és kietlen (ennyivel letudom) Gyarmat utcai szobát? Az bizony könnyen lehet.

Ahogy az emlékezet Möbius-szalagját pergetem, már látom is Veszeji Gézát magáról megfelelően állodogálni a szoba közepén, kezében az eltűnt Poe-kötettel, könyvek a lábainál, a közértestől kapott papírdobozokban is könyvek meg folyóiratok, ameddig a szem ellát (Veszeji legyen rövidlátó). A költőzködések legkényesebb pillanata ez: könyvei, bármennyit hagyott is el közülük itt-ott, még mindig túl számosak, a doboz kevés, még kevesebb fér majd a zöld Trabantba, mely most gördül a ház elé.

Ezek szerint tíz óra mindenképpen elmúlt, Szenes, egy délelőtti szolgáltató műsor riportere elbúcsúzott a hallgatóktól, hogy az egyes adásból egyenesen ide hajtson, átköltöztetni a barátját egy bizonyos Hegyeshalmi Erikához, akinek időnként házasságot ígér.

Ha Szenes nem beszélget egyszer Erikával a mikrofon előtt az alternatív mozgásművészet hazai helyzetéről, ha beszélgetés után nem a Fiala Művészek Klubjába hívja, ha ott nem Veszeji Géza várja, ha Szenes nem önzetlen barát, végül ha nem tanúja már évek óta Veszeji oda- és visszaköltözködéseinek, úgy bizonyosan nem iszik egy pohárával az újabb (de ezúttal, hidd el, végleges) elhatározásra. Pezsgőt délelőtt! Ha nem iszik, a bonyodalom egy szállal szegényebb marad. De ez most már mindennel így lesz. A körülmények megválasztásánál legyünk tehát elővigyázatosak. A megelőző napok egyikén szervezzünk politikai vitakört ismerősünk lakásán, ahol Veszeji felelevenítheti a régi ismeretséget egy Meznerics nevű volt évfolyamtársával. A Meznerics nevű, akit senki se vár, taxival érkezik majd a Gyarmat utcába, valami félórával Szenes után, de ez nem tesz semmit, mert Veszeji még mindig nem végzett a könyveivel. Szenes engedi be, aki a konyhában épp kávé főz magának. Két nagy sporttáskájáról azt hiszi, hogy ő is a költőzködésben fog segíteni. Mekkora tévedés! Amikor Veszeji kijelenti, hogy kezeskedik a rádióriporterért, a dúlt Meznerics tudatja velük, hogy a Beszélő legújabb számának négyszáz példányát szállítja éppen, csak azt nem tudja még, hová. Figyelik a lakását, gyanús jeleket tapasztal, nem viheti haza a tiltott irodalmat. Az sem volna valami bölcs dolog, ha azokat keresné fel, akik a példányokat kisebb-nagyobb tételben tőle szokták átvenni, hogy értékesítsék megbízható ismerőseik körében. Így esett a választása éppen Veszejire, mert ő gyanún felül áll, és a legkörültekintőbben összeállított nyomozati anyag se hozná a nevét összefüggésbe a Meznericsével. Sőhajtva veszi tudomásul, hogy a szobát ma estig ki kell üríteni, de nem jön zavarba, virágnyelven telefonál hosszasan, és csak azt kéri, segítsenek neki egy újpesti címre eljuttatni a szállítmányt, mert a taxizás kész életveszély. A költőzködés, ugye, igazán várhat addig.

Hősünk most mit tegyen? Beszélje rá Szenest, aki persze szabódik, az állása miatt, meg aztán ivott is már, hogy üljön kocsiba, és juttassa el a Meznerics nevűt az illegális sajtótermékkel a biztonságosnak vélt újpesti révbe? Vagy vezessen ő? Maradjon a költőzködés délutánra? Esetleg Meznerics várja ki a lakásban, amíg a zöld Trabant Veszeji ingóságait új élete színterére röpíti? Amint az lenni szokott, a kínálkozó meg-

oldások közül úgyszólván találomra választ ő is egyet. A döntést megelőző tanakodás nem tart öt percnél tovább. Azóta évek teltek el, de talán ma sincs nap, hogy ne rágódna e látszólag csekély jelentőségű döntés következményein: mi minden alakul másképp, ha akkor – most ez a mondat nem folytatható, ugye, megértik: valamit valamiért. Nem okulhatunk a múltból – okozni fogjuk a változatokat. Azt akarjuk, hogy lehessen valamennyi, hogy a választás lehetősége újra és újra a rendelkezésünkre álljon. A választást választottuk, még ha azóta nincs is mi között. Ne legyen inkább: nehogy az egy lehetetlennel kelljen szembenézünk. Mi valamennyien a Veszeji Géza tépelődéseiből bújtunk elő.

Száma pedig, őszintén szólva, nem a demokratikus ellenzék viszontagságos történetében játszott kis epizódszerep tette emlékezetessé ezt a napot. Gondolt is ő a sajtórendészeti ügyosztállyal vagy a Tolnay Lajos utcai intim kis irodával, melynek az ódivatú frögépen kívül egyetlen nevezetessége – a nyolcvanas évek végén – Dzserszinszkij, a hű csekista portréja a falon.

Ez volt az a pillanat, amikor még semmi sem kizárt! (Egy filozófus kortársam könyvében olvasom, hogy választásainkkal együtt választjuk, az erkölcsi felelősség teljes terhe mellett, tetteink előre semmiképpen sem látható következményeit is, a befolyást, melyet azok előttünk ismeretlen körülmények alakulására gyakorolnak. S ha úgy vélnénk, hogy ez utóbbiakról nem mi tehetünk, akkor az ember erkölcsi méltóságáról szóló sok prédikáció számunkra nem volna egyéb ünnepi szóvirágnál.) Etika, ahogyan Hegyeshalmi Erikát Veszeji becézte, türelmetlenül várja őt egy félig beépített s még leszígeztetlen tetőtérben, a politikai öntudatra ébredő értelmiség a Beszélő legújabb kiadására vár, a Meznerics nevű személyi követői a ház előtt arra, hogy a gyanútlan gyanúsított innen majd merre távozik, Kemenes Andrea pedig az Operánál a földalattira.

Pár perce még maga sem sejtette, hogy hamarosan lélekszakadva fog beállítani a Gyarmat utcai albérletbe, ahol mint Veszeji menyasszonya töltött felejthetetlen órákat. Jövetelére tehát nem számítanak, de ennyi előnyt mindenképpen adnom kell az olvasónak, mielőtt a kezébe venné Veszeji sorsának irányítását, választana, lépne és újra választana helyette, mert ez a sors már évek óta Kemenes Andrea körül forog, nagyjából egy helyben. Igaz, a történetek idején mindketten úgy vélik, hogy ez a korszak az életükben végérvényesen lezárult; a rossz lelkiismerettel, értelmetlen várakozással, kilátástalan készülődéssel és mintegy zárójelben telt éveké. Nem volt ez valami könnyű elhatározás, mondanom se kell, megkínlódtak érte alaposan. És mégis: ha Andrea idejében érkezik, lehet, hogy még egyszer, újra minden megváltozik?

Ez már, ismétlem, önökön múlik csupán. A kezdő állást ismerik, a szerző rövidesen elengedi a nagykorúsított olvasó kezét, ne gondoljanak rá, és ne kérdezzék, mások hogyan jártak önök előtt, higgyék, az irodalmi hősnők tisztán és érintetlenül lépnek minden új olvasatba. Amikor képzeletben átadják magukat annak, amit a szerző önöknek enged át, legyenek biztosak ebben: szép és halhatatlan Lenóráam előre nem tudható történetében önök lesznek – együtt és külön-külön – az igazi.

Miként lett Kemenes Andrea a Veszeji Géza menyasszonya? Nos úgy, hogy a házínéninek mindenképpen mondani kellett már valamit. A bérleti feltételek szigorúak voltak, Andreán kívül más női látogatót nem is fogadhatott hősnők a nevezetes szobában.

Másfelől meg igaz az is, hogy Kemenes Andrea férjzett, és van egy szép kislánya, Jónás. Vízkeresztkor (vagy hamvazószerdán, annyi bizonyos, hogy ez a dátum többször módosult) járt le az utolsó határidő, amit közös megegyezéssel kijelöltek, hogy Andrea közölje végre férjével az igazságot. De mi az igazság?

Ugyanezt a kérdést vetette fel János is, a férj, miután jegyzeteire támaszkodva évekre visszamenőleg elsorolta azokat a félreérthetetlen jeleket, melyekkel rendetlen és szórakozott felesége már régen elárulta hűtlenségét. És nem is véletlenül! Az igazság az, ha már itt az igazsággal hozakodik elő, hogy ezzel a viszonnyal Andrea neki akart valamit a tudomására hozni, ellene lázadt fel, őt akarta büntetni, sikerült, gratulál. Mert Andrea megrémült attól a kölcsönös kiszolgáltatottságtól, amit egy felnőt, felelősségteljes kapcsolat jelent, az egyetlen igazán felnőtt dolog, amit az életben megvalósított, s most megpróbál visszamenekülni a kamaszkorába, csakhogy ez lehetetlen és ő megmondja előre: nem fog sikerülni.

Ismernék, fájdalom, az ilyen beszélgetéseket. Ismerte Andrea is, azért húzta ilyen sokáig, és keményen

elhatározta, hogy állhatatos marad. Ez sikerült is. Türelmetlen volt, dacos és igazságtalan, jaj, csak ne akarjanak jót neki! Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a következő napokban, minél elszántabban haladt tovább a halálos következetesség útján, titokban annál inkább elbizonytalanodott, és lassanként hatalmába kerítette az a szinte kéjes meggyőződés, hogy most – végre – a veszébe rohan.

Mindjárt az első reggel arra ébredt Veszejti Géza mellett, hogy a férjének, mindentől függetlenül, talán mégis igaza van: ő nincs tisztában önmagával és nem tudja, mit akar. (Az ilyen reggelek sem ismeretlenek előttünk.) A bujkálással és titkolózással együtt viszonyuk mintha elveszítette volna varázsát. Géza érintésétől aznap este már valahogy nem öntötte el az a meghatott gyöngédség, amit a férj soha nem tudott belőle kiváltani. Nem érezte az odaadás megsemmisítő gyönyörét, a megrendülést, amivel a szeretkezésben önálló életre kelt testének zsenialitása lepte meg. Mintha mindez inkább egy bizonyító eljárás része volna, melynek előre kiszámítható kimenetele többé nem töltötte el naphosszat tartó lázas izgalommal.

Pedig Veszejti négy éve várt erre az alkalomra. Ebből több mint két esztendőn keresztül volt az egyedüli, bizalmas jó barát, akinek Andrea bevallhatja, mennyire visszássá és jelentéktelenné vált számára mindaz, amiben odáig élete értelmét kereste. Barátságuktól távol állt minden kacérság, minden csábítás. Egyszer azután valami mondvacsinált ellentét támadt közöttük, halálos sértődés, amibe ráadásul belevonták közös ismerőseiket is. Ez a botrány kellett, hogy ráébredje őket arra, amit rajtuk kívül ekkor már mindenki sejtett, Andrea férjét is beleértve.

Kerülgették egymást fél évig, szóba sem álltak, Andrea súlyos betegségen ment keresztül, Géza a szeretőjéhez költözött, házasodni készült, és egy tetőtér beépítéséhez próbált összekaparni valamennyi pénzt. Egy közös barátjuk esküvőjén találkoztak ismét, véletlenül, bár éjjel-nappal erre a véletlenre készültek mind a ketten. A lakótelepi parkban még leültek egy pillanatra, hogy megbeszéljék – mit? Egyáltalán nem volt közöttük félreértés. Mégis ott esteledett rájuk, abban a parkban.

Régen tisztáznunk kellett volna ezt is: Andrea lelkiismeretes anya és hű feleség. Életében annyit nem kínlódott, mint akkoriban, és néha egészen őszintén azt kívánta, bárcsak lenne már vége az egésznek. Szakítottak is, bizonyos rendszerességgel, azután rohantak vissza egymáshoz, majd megint: soha, soha többé. Örökké. Ismerjük az ilyen éveket. Lefogytak, altatókon éltek, eltartott ez is vagy másfél esztendeig. Tovább nem tarthatott: Jónást pszichológushoz kellett járatni, János a kocsi törte össze. Gondoljunk némi önzetlen megértéssel rájuk is, mielőtt elöntené agyunkat a gyötrő, vak szenvedély, amit Veszejti Gézaként érezni fogunk egy bizonyos Kemenes Andrea iránt. S emlékezzünk meg a gyanútlan vagy majdnem gyanútlan Etikáról, amint épp tárcsáz, és nyugtalanul tudakolja a pontos időt. Ki tudja, hátha mégis együtt fogjuk leszígezni azt a tetőteret? –

Fogjuk-e vajon?

Ha a fontos és nem veszélytelen küldetés Szenesre marad – dacára annak, hogy ő már ivott –, és Kemenes Andrea váratlan felbukkanása Veszejti Gézát albérletében éri, akkor nem fogjuk, erre akár mérget vehetünk. Akkor ő belátja, hogy képtelen Andrea nélkül lélegezni, álmodni, unatkozni, élni és egyáltalán. Könnyeiket nyelve kérlelnék egymást, hogy majd a kétség és a harag óráiban se engedjék el többé egymás kezét. Csókokkal borítanak egymás testének mindazon pontjait, amelyekre a korábbiakban esetleg nem került volna sor. Romantikus nyitás, matt három lépésből.

Ha ezt választanánk, Géza anyaszült meztelenül rohanna az ablakhoz, hogy a függönyt behúzza, s bár láthatná, nem venné észre a négy nyomozót, akik az ablak alatt biztos kezekkel, egyébként teljesen feleslegesen, ahogyan a filmekben látták, testi motozásnak vetik alá a Trabant oldalának döntött Szeneset, valamint a Meznerics nevűt. A házkutatás igen rosszkor érné őket, de hát mikor jön jókor egy házkutatás?

Szenes elveszítené az állását, kétes szerepet játszana egy ellenzéki párt megalakulása körül, legkésőbb 1994 elején másodszor is eltávolítanák a Rádióból. Megszondáztatnák. Nem kapná vissza egyhamar a jogsítványát. Évekkel később egy újság folytatásokban közölné a szamizdat sajtó hőskoráról készített interjú-sorozatát.

János minden összeköttetését latba vetné, hogy Andrea kimaradjon a büntetőeljárásból. A békésen

induló válóper során mégis úgy összevesznének, hogy a tárgyalásra se menne el, amit az ügyvédek szépen elhúznának. A gyereket végül Jánosnak ítélnék, Veszejti odaadóan ápolná Andreát az idegösszeroppanás után, Jónás kilencéves koráig ágybavizelne, Géza sohase tudná meg, hogy a gyermekpszichológus Andrea első szerelme, s hogy az öngyilkossági kísérletként is magyarázható gyógyszer-túladagolás közvetlen oka e kapcsolat heveny kiújulása, majd a tökéletesen értelmetlen, de annál megalázóbb kitörési kísérlet kudarcra lesz. A váratlanul korán bekövetkező testi elhidegülés után Géza és Andrea felfedeznék az őket összekötő bizalom és megértés kivételes értékét. Kilencvennégy tavaszán, a Varsó utca sarkán megfogadnák, hogy a kétség és a harag óráiban sem engedik el egymás kezét, nagyobb lakásba költöznének.

Nem támad bennünk részvét – részt veszünk. A program minden pontján manipulálható. Akad majd, bizonyára, aki például azt szeretné, ha Jónás az anyjával maradna, János pedig lelkiismeretesen és tapintatosan venne részt a gyermek nevelésében. Ebben az esetben az ő szerencsétlen kapcsolatteremtési kísérletei, lassú leépülése, alkoholizmusa és az új érában méltatlanul elszenvedett mellőztetés olyan gyengéd érzelmeket ébresztenének végül Andreában, amit odáig soha nem tudott kiváltani belőle. Veszejti Gézához csak a testi vonzalom ellenállhatatlan kötelékei fűzik, döbbenne rá egy szép napon, ami szerelmét egyre szenvedélyesebbé tenné ugyan, de görcsös ragaszkodása, féltékenykedése lassan megmérgezné új házasságát. 1994 tavaszán hősünk arra készülne, hogy bevallja neki, nem bírja tovább.

Ahány fordulat, ugyanannyi, a gyakorlott játékost is próbára tevő kihívás. Újabb lehetőségeket veszünk fontolóra. Tegyük fel, hogy a zöld Trabant Veszejtivel és Szenessel robot aznap Újpest felé. Andrea a lakást üresen találja. A rendőrök, akik Meznericset követik a gőzfürdőbe, átmenetileg nyomot veszítenek. Később mindannyiukat kihallgatják, de Meznerics nagyon szépen viselkedik, csak ellene indul eljárás, a többieknek nem esik bántódása. Andrea a sikertelen látogatás után órákig ögyezleg a városban, kisért szemmel érkezik az óvodába, ahol tudatják vele, hogy a férje már elvitte a gyereket. Kinyomozta, hová tűnt Andrea ilyen hirtelen, egy szavát se hiszi többé. Válási szándékán nem változtat, amikor híre megy Veszejti házasságának. Végérvényesen beépül a tetőtér, sőt a pincének is nekilátnak, ahol Etika alternatív mozgásszínháza végre megalakulhat.

Andrea a válás után a munkának és gyermeke nevelésének él, a Soros Alapítvány magyarországi működése körül szerez elévülhetetlen érdemeket. Csak 1994-ben megy hozzá egy spanyol diplomatához. A fényes egyházi esküvő mindenkit meggyőz róla, hogy régi énjéről nem akar tudni többé. Április elején a Thököly úti presszóban unatkozva hallgatja sorsfordító véletlenekről érkező egykori kedvesét, akit most lát utoljára.

És mi történik, ha Veszejti Géza a kalandos költözködés másnapján megtudja – tudatjuk vele –, hogy nem sokkal az ő távozása után Andrea ott járt a Gyarmat utcában? Mondjuk, úgy döntünk, hogy tegyen még egy – vagy több – kétségbeesett kísérletet a találkozásra, üldözze levelekkel Andreát. Andrea is gyötördjön még hónapokig, de lássa be, nem tudna elviselni több megrázkódtatást. Látszólag jöjjön rendbe a házassága, még magának se vallja be, hogy János egyre inkább az idegeire megy. Mire a mozgásszínház beindul, az alapító ajándékozza meg Veszejti Gézát egy mosolygó kislánnyal. Ne törődjünk vele, ha a társulat eközben szétszéled. A sosem próbált házaseset és az állandósuló anyagi gondok lassan feledtessék Veszejtivel a múlt boldogságos gyötrelmeit, Etikával a mozgásművészetet. Meznerics disszidálása után szerepét a szamizdat irodalom terjesztése körül vegye át a politikában egyébként tökéletesen járatlan Veszejti. 1988-ban tévedésből a Demokrata Fórum egyik alakuló nagygyűlésére menjen el. Tartson ki választása mellett mindvégig, intézzen szenvedélyes hírlapi támadást az ellenzéki múltat kisajátító Szenes cikksorozata ellen, szakadjon meg örökre a barátságuk.

De mi van, ha Andrea Meznericset találja helyettünk a lakásban? Ha kiönti neki a szívét? Ha a váratlan, furcsa helyzet csak fokozza barátunk vonzerejét? Ha a nyomozók nem követik a költözködésnek álcázott sajtóvétség elkövetőit? Ha Andrea nem miattunk, hanem Meznerics miatt válik a férjétől? Ha ettől annyira kiborulunk, hogy elhagyjuk Etikát? Ha a rendszerváltás után diszkontáruházzá nyílik a mozgásszínház helyén? Ha Andrea gyermekével együtt követi Meznericset a száműzetésbe? Ha az ő hangját hallgattuk a Szabad Európa Rádióban a változások esztendejében? Ha a berlini fal leomlása utolsó jövedelemforrásuktól fosztja meg őket? Ha nincs többé Nyugat-Berlin, ha nyugat és kelet a régi értelemben nincs többé, és a fogalmak új értelmét hazatérésük után sem találják? Ha a sikeres elvonókúra után a legendás, régi Meznericsből semmi sem marad? Mivel fogadjuk akkor kilencvennégy áprilisában a Thököly úton a piros hetesről leszálló Kemenes Andreát?

Fontoljuk meg a választ jó alaposan. Még minden lehetőség nyitott, és ha akarjuk, ez már mindig így lesz. Az élet elmúlt, a játék most kezdődik. A szkener a kezünk ügyében, villog a számítógép. Ne kapkodjunk el!

Képzeljük magunkat inkább kis rulettgolyónak, ugrál, pörög, megáll – még ne nézzük meg, hogy hol állt meg! Lazítsunk, feküdjünk hanyatt. Feledkezzünk meg az esti műsorról, a hírmondókról, a gyerek bizonyítványáról, a bekapcsolva felejtett mikrohullámú sütőről, házastársunk jó és rossz szokásairól egyaránt. Mindig így szerettünk volna gurulni, szabadon, az alattunk sebesen elforgó tárcsa mozgásával ellenkező irányban. De már nem gurulunk. Mozdulni se tudnánk a magunk erejéből, ha nem gurítanának. Tehetetlenségünk nyomatékos. Semmi sincs, ami összekötne a közelünkben heverő ujjbegyekkel, tenyérrel, csuklóval, alkarral, így, ebben a sorrendben nincs hozzájuk közünk. Nem több, hogy pontosak legyünk, mint amennyi a most szokatlanul élesen észlelt körömpiszokhoz, óraszíjhoz. A ketyegéshez. A fehér, heges vonalhoz az ütőér felett. A tenyéren fénylő láthatatlan verítékcseppekhez. Más és más értelemben ezek mind hozzánk tartoznak, tudósít az éber értelem, de tanúságát többé az érzület nem igazolja. Csak azt érezzük, hogy milyen reménytelenül nehéz (bármi).

A történetírás nehézségei* (I. rész)

ŐSTÖRTÉNET, FOLKLÓR, MITOLÓGIA

BOJTÁR ENDRE

A nagy Th. Mommsen gonosz, de nem alaptalan megjegyzése szerint az őstörténet, vagyis az írásbeliséget megelőző korok kutatása az analfabéták tudománya, amely falusi lelkészeknek és nyugdíjas katonatiszteknek való. (Idézi Vogt 1960:330.) Azoknak a kultúráknak az esetében, amelyekhez a baltiak is tartoznak, ahol az írásbeliség késői megszületése miatt az őstörténet – vagy finomabb, e könyv alcímében is szereplő szóval: a régiség – egészen a legújabb időkig kitolódott, számos és alapvető nehézség adódik abból, ha az írásbeliséget a folklórral és mitológiával pótolva megpróbálunk az őstörténelemből történelmet csinálni. Az alábbiakban ezekről a nehézségekről lesz szó.

A balti nyelvekkel foglalkozó baltisztika megfogható, tényszerű, manapság gyanússá vált kifejezéssel: objektív tudomány. Objektivitását nem ingatja meg, hogy nem-hogy a kihalt, de az élő balti nyelvek számát illetően sincs teljes egyetértés: vajon a litvánon kívül csak a lettel kell számolni, vagy a lettől esetleg nem csupán nyelvjárási távolságra lévő latgallal is, mint önálló nyelvvel. Az objektivitást az sem teszi kérdéssé, hogy a „balti nyelvek”: elméleti konstrukció, aminek valóságáról, a valamikor létezett – ha egyáltalán létezett – közös baltiról csak igen keveset tudunk. Mégis, mindezek ellenére a baltisztika objektivitásának megvan a biztosítéka: a balti nyelvek tényei.¹

Más „balti” tudatformák megléte azonban – s az ezekkel a tudatformákkal foglalkozó tágabb értelemben vett baltisztika magyarázó értéke, sőt létjogosultsága – már erősen

* E tanulmány a *Bevezetés a baltisztikába (A balti kultúra a régiségben)* c., befejezés előtt álló könyvem utolsó fejezete.

A könyv a baltisztikának nevezett tudományág első magyar teremtése, s ezáltal megteremtője, hisz bármily hihetetlen, előttem soha senki nem fejtett ki akárcsak egy kicsit is rendszeres tevékenységet e szakterületen, az én korábbi, e tárgyban írt munkáim pedig (Bojtár 1985, 1989, 1990) mind szándékukban, mind jellegükben inkább népszerűsítő- ismeretterjesztőnek minősíthetők.

A szűkebb értelemben vett baltisztika az indoeurópai nyelveken belül külön családát alkotó, egymással rokonságban álló nyelvekkel: a keletbalti lettel és litvánval, a kihalt nyugatbalti (ó-) porossal és néhány kisebb, ugyancsak kihalt nyelvvel vagy inkább nyelvjárással foglalkozik.

A három fejezetből (A balti törzsek és népek; A balti nyelvek és nyelvjárásiak; A balti mitológia) álló könyv zömmel kézikönyvszerűen leíró jellegű; egyáltalán nem szükségszerű, hogy mindenki számára ugyanazok az általánosabb kérdések következzenek belőle, mint amelyeket az itt közölt „szubjektív” befejező részben tárgyalok.

kétséges, s annál kétségesebb, a nyelv kollektivitásától minél távolabbi, minél egyedibb tudatformáról van szó.¹ A legtávolabbi, a balti irodalom vitathatalanul – nincs. Ezért nem írt, nem is írhattott senki balti irodalomtörténet.² A többi tudatformáról: a folklórról és a mitológiáról (a közös baltiról ugyanúgy, mint külön a lettről, illetve a litvánról) azonban már egymásnak homlokegyenest ellenkező véleményekkel találkozhatunk, attól függően, hogy valaki csak a korabeli, esetleg az adott kortól nem túl távoli frott forrásokat fogadja el hitelesnek, vagy pedig – a H. Lowmianski (1984:661.) által elítélőleg etnográfiaiának, mások által kultúrtörténetinek vagy főként a tengeren túl kulturális vagy történeti antropológiainak (vö. Klanczay, 1984) nevezett módszer híveként – a folklórt, illetve a késői, másodlagos forrásokat is.³

A véleménykülönbség alapja tehát nem maga az illető tudatforma megléte vagy hiánya, hisz’ alighanem joggal tételezzük fel, hogy már az ősemberi közösségeknek is volt valamilyen folklórja vagy mitológiája (vallása), akkor hát-hogynem lett volna a baltiaknak, hanem az, hogy eljutott-e egy nép arra a fejlettségi fokra, hogy nyomot hagy maga után, hogy *vannak-e frott forrásai*. (Görög mitológia azért van, mert rendelkezésünkre állnak Homérosz és Hésziodosz és sok más szerző szövegei, zsidó mitológia azért van, mert van az Ószövetség stb.)⁴

Írott balti források azonban csak nagyon gyéren vannak, s azok hitelessége is erősen kétséges. Ezért az „ősi” balti kultúrára érvényes, amit C. Lévi-Strauss (1952:104.) az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrákról mond: „Megértésükkor a legjobb esetben is csak feltételezéseik juthatunk.”

Mit tehet ilyen helyzetben a történész? Vagy beletörődik a wittgensteini elvbe, miszerint „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein 1989:7.), vagy az etnográfiai módszer híveként ...szabad utat enged képzeletének, hisz’ amint A. Spekke (1938:89.) – a 8. században élt Aethicus Ister meséket tartalmazó *Cosmographia-járól* értekezve – könnyedén megjegyzi, „a képzelet is az ismeretszerzés formája”.

A kik ragaszkodnak a hiteles forrásokhoz, azok a hallgatást javasolják, mint például a középkori skandináv irodalmak kutatója, aki szerint a szóbeli hagyományozás (*die mündliche Überlieferung*) nagy jelentősége vitathatalan: „A friss hírek kicserélése, a szom-

szédok tereferéje mindenütt zajlik, ahol az embereknek módjuk van használni a beszélőkéjükét. (...) Ezt a tényt elegendő egyszerűen megállapítani – tudományosan azonban nem értékelhető." (See 1981:532.) Vagy G. Grabowicz (1981:21.), aki az ukrán folklórról írja, hogy „nincsenek eszközeink arra, hogy a 18., vagy a legjobb esetben a 17. század előtt, mikor is először lejegyezték a szövegeket, a folklór kérdéseivel konkrétan foglalkozzunk”. Vagy St. Urbańczyk, aki szerint abból a tényből, hogy szláv mítoszok nincsenek, nyilvánvalóan az következik, hogy szláv mitológia sincs, legfeljebb abban az értelemben van, hogy a mítoszkutatók már több könyvtáryit összeírtak erről a nem létezőről. (SSS:3/266.) Óvatosabb fogalmazásban Györfy György ugyanezt mondja: „Mindaz a népi kultúrkincs, amely nem jutott el az írásbeliségig, a történész számára csak igen nehezen hasznosítható.” (Székely 1984:1389.)

Az etnográfiai módszer hívei, mikor forrásként használják a folklórt, nem tesznek mást, mint – vagy öntudatlan magátólértődőséggel, vagy nagyon is határozott céllal – azonosítják azt az egyetlen vitathatatlanul mindig volt tudatformával, a nyelvvel. Így lesz a lett népdal – amelynek első lejegyzett szövege 1632-ből származik – „sajátos rezervátum, ahol a múlt iránti legnagyobb hűséggel, a legteljesebb érintetlenségben megőrződött az indoeurópai kor sok maradványa, (...) s amely archaikusabb, mint az ógörög vagy az óind költészet”. (Toporov 1984:37, 47.)

Két okból is több mint kérdéses, hogy a folklór felhasználható-e történelmi forrásként. Az egyik ok tartalmi. A folklór mozdulatlanul alakítja a történelmet: vagy „örök emberivé”, vagy „ősi” mesevé. A „dinamikusabb, individualizált és megismételhetetlen jelenségekből a népi kultúrában viszonylag állandó, ismétlődő, s ebben az értelemben »időn kívüli« struktúrák” (Gurevics 1987:381.) lesznek.⁶

A folklór művek keletkezési időpontjáról nagyon nehéz bármi biztosat mondani. A lett népdal életkoráról a két világháború között zajló vitában (Šmits 1923, 1932, 1937, Schmidt 1930, illetve Švabe 1923) a legtörténetibb választ P. Šmits (Schmidt) adta, aki szerint a tartalomelemzés arra mutat, hogy a lett népdalok elenyészően kevés kivételtől eltekintve a 13–16. században születtek, mivel olyan boldog világról tudósítanak, amilyen később, az úgynevezett lengyel, svéd és még inkább az orosz időkben elképzelhetetlen – amint ezt más, ezekről a későbbi időkéről szóló források tanúsítják. A lett népdal „a keresztény hit eszméihez, a német terminológiához és az utóbbi hétszáz év kultúrájához kapcsolódik. Senki sem talált adatot bennük lett hősökről, uralkodókról, fejedelmekről, a pogány idők táltosairól vagy varázslókról, de a régi lett törzsekről és azok szállásterületeiről sem. A népdalok között nincs egyetlen kultikus ének sem. Nem állítható, hogy a népdalokban szereplő lettek ne lennének keresztények. A két pogány isten, az égi atyát jelentő Dievs (maga a szó indoeurópai eredete vitathatatlan) és a boldogságistennő, Laima is „teljesen hasonult a keresztény Istenhez és Máriához”. (Šmits 1923:6., 24.) Újabban viszont az Ausztráliában élő történész, E. Dunsdorfs (1973:49.) a népdalokban szereplő pénz nemek alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a napjainkig fennmaradt dainák virágkora a 16. században kezdődik”.

J. Balys véleménye szerint a litván dainák közül „csak néhány többszólamú nyúlhat vissza esetleg a történelemelőtti időkre, a narratív típusúak azonban nem lehetnek régebbiek 500 évesnél”. (Lit. E.: XV/479.)

A másik ok, ami miatt a folklór forrásként való felhasználása megkérdőjelezhető, formai-technikai: a hagyományozás módja. Mit kell érteni azon, hogy „szájról szájra”, kié az „első száj”, meddig él mondjuk egy népdal háborúk, járványok, jobbágysors közepette?

K. Jazdzewski szerint (1963:18.) példával igazolható, hogy „a szóbeli történelmi hagyományt viszonylag csorbítatlanul több száz évig is megőrizte az arisztokrácia, mert politikai érdeke ezt kívánta”. Az arisztokrácia igen, mert nyilván mellette ott volt valamiféle írásos hagyomány. De a nép? Hogy valami megőrződjön több nemzedéken át, ahhoz legalább egy intézményesült személyre – táltosra, mesemondóra, papra – van szükség. Ilyenről azonban nem tudunk, vagy legalábbis semmi biztosat nem tudunk.⁷ Információink azonban akkor is ellenőrizhetetlenek, ha vannak. Egy, a sámánizmussal foglalkozó néprajzos számol be arról, hogy Szibériában napjainkban is vannak olyan sámánok, akik 15 nemzedékre visszamenőleg ismerik sámán elődeik nevét és tudományát. (Idézi Pentikäinen 1989: I/98.) Írás híján vajon honnan tudjuk, hogy nem csalt-e a szovjet sámán, s nem csupán 14 őseire emlékszik? A hagyományozás problémátlan-reflektálatlan felfogásában nem a „boldog barbár”- vagy a „boldog szántóvető”-féle ködös elképzelések maradványával van dolgunk? (H. Bausinger ezért mondja teljes joggal, hogy a néprajzban „a tartam kategóriája mindig mitikus természetű.” (Idézi Ranke 1969:102.)

Hogy előfeltevéseink-előítéleteink függvényében milyen szélsőségek között választhatunk szinte tetszőlegesen, azt jól példázza az *Egle* (Ezüstfenyő), a *kígyókirálynő* c. mese. A verses mesét a „litván-bolond” lengyel romantikus Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887) írta, az *Anafielas* című, majd ezer oldalra rúgó háromrészes történelmi elbeszélő költemény első része, az 1840-ben megjelent *Witoloranda* (Witolis siratóéneke) egyik dalaként. Ezt Karolina Proniewska (Praniauskaite) a saját dilettáns lengyel verseinél jobb színvonalon litvánra fordította, s 1859-ben egy kalendáriumban kiadta. A mese páratlan karriert futott be, s a szobortól a festményig, a verstől az operáig, a balettig számtalan formában átdolgozott-újraértelmezett alapműve napjainkig a litván magas művészetnek, s szinte emblematikus kifejezője a litvánok önmagukról alkotott képének, a maguk „litvánságának”.⁸ Amihez nagymértékben hozzájárult, hogy a történet népmese formájában is feltűnt, először a múlt század legvégén, majd egyre újabb és újabb változatokban, amelyeknek a száma a Litván Tudományos Akadémia gyűjteményében 1981-ben már 80-ra rúgott.⁹

J. I. Kraszewski a világ egyik legtermékenyebb írója volt, több mint 500 kötetnyi regényt, útirajzot, tanulmányt, verset írt össze. Életművében nem az *Anafielas* az egyetlen litván tárgyú munka. Négykötetes monográfiát írt egyetemi-, majd börtönénekek városáról, Vilnáról, s *Litwa* címen kétkötetes litván kultúrtörténetet, ezzel szinte egy személyben pótolva és népszerűsítve az akkor még alig létező litván irodalmat és történelemkutatást.¹⁰ A litvánul „úgy-ahogy tudogató” (Doveika 1962: 286.) Kraszewski ezekhez a művekhez az anyagot a litvánul nem tu-

dó Teodor Narbutt kilenc kötetes *Dzieje narodu litewskiego* (A litván nemzet története) című művéből, s más, ugyancsak kétes hitelességű forrásból merítette – mindenesetre nem a „litván nép ajkáról”, úgyhogy J. Lebedys joggal állapíthatta meg, hogy „Kraszewski történelmi anyaga többnyire nem autentikus”, s 1940-ben írt cikkének a végén kerek percc kijelentette: „a Kraszewski ábrázolta Litvániát mi már nem valljuk a magunkénak” (1940:354.).

A múlt századi romantikus hazafiakat azonban nem érdekelte a hitelesség. Magáról a mára olvashatatlan ávult, terjedelmes *Witoloraudáról* azt írta az első litván folyóirat, az 1883-ban indult *Aušra* I. számában egy M. aláírási recenzens (az *Aušra* alapítója, Jurgis Mikšas, aki a lap ötletét Kraszewskitől kapta), hogy „ami a görögnek az *Odüsszeia* és az *Ilíasz*, a rómainak az *Aeneis*, a zsidóknak az Ó-Testamentum, a keresztényeknek az Új-Testamentum, az nekünk, litvánoknak az *Witolorauda*”, de Juozas Tumas-Vaižgantas püspök, a korabeli irodalmi élet egyik meghatározó alakja még 1924-ben is „nemzeti eposznak” nevezte, mert Kraszewski – Homéroszhoz, a finn Elias Lönnrot-hoz, s az észt dr. Kreuzwaldhoz hasonlóan – a litván nép „mitológiai meséit gyűjtötte csokorba”. (Idézi Doveika 1962: 292.)

Mindebből kétféle következtetés vonható le. Az *Egle* tekinthető a H. Naumann-féle lesüllyedt kultúrjavak-elmélet mintapéldányának, s azon ritka alkalmak egyikének, mikor nyomon tudjuk követni, hogyan folklorizálódik a magas művészet. De tekinthető hiteles mitológiai népmesének is, aminthogy ilyennek tekintik a Franciaországban élő Ada Martinkus, aki a lánya a strukturális szemantika megalkotójaként világhírűvé vált, s élete utolsó 20-25 évét a litván mitológiának szentelve, az úgynevezett neokomparatista mítosz kutatás egyik legjelentősebb képviselőjévé vált Algirdas J. Greimasnak. A Martinkus, aki egész könyvet szentelt az *Egle* elemzésének, talált tucatnyi lett variánst is, s megemlíti ugyan annak lehetőségét, hogy ezek esetleg Litvániából terjedtek át a két nyelvű határterületen keresztül, ám szerinte az sem kizárt, hogy a mese ősi balti, amit „sajnos csak azért nem lehet bizonyítani, mert a harmadik balti nyelven, a poroszon nem maradt ránk folklór anyag”. (1989: 15.) De a litván mese is eléggé ősi ahhoz, hogy a két őselem, a Föld és a Víz összezapásának kozmikus tragédiáját látva benne, a görög mitológiával, mégpedig Perszephoné elrablásának a történetével kerüljön párhuzamba.

Van azonban a hagyományozásnak egy olyan aspektusa, amely érthetővé teszi a több százezer daina stb. fennmaradását évszázadokon át. A „szóbeli ember” emlékezete ugyanis másként működik, mint az „írási emberé”. Az előbbi rendelkezik az úgynevezett nagy emlékezettel. Ez a nagy emlékezet – a jelenséget pontosan leíró, s ezért is hiperkritikusnak bélyegzett Király György (1921:72.) szóhasználatával – a megőrzött adatok „terjedelmére és nem a tartamára” vonatkozik.¹¹ Ami azt jelenti, hogy a több ezer négy soros dainára emlékező frástudatlan parasztember nem ugyanazokra a verssorokra emlékszik, hanem – tehetősége birtokában – tudja az ilyen verssorok előállításának a technikáját, aminek segítségével képes szinte vég nélkül költeni.¹² Mivel ez a költészetgyártó gép bármikor beindulhat, terméke kevésbé alkalmas egyedül történelmi tények igazolására.¹³

A folkloort a nyelvvel azonosító etnográfiai módszer ahhoz vezet, hogy létrejön egy időtlen kulturális tér, amelyben minden mindennel összehasonlítható, minden mindennel igazolható. Ebben a kulturális térben nagy szerepet kap a mitológia – persze nem mint a mítoszok összessége, hanem mint a mítoszokról szóló tudomány. Az említett végtelen kulturális tér ugyanis elsősorban a mítosz kutatásban, a mítosz kutatók révén jött létre. (A. J. Greimas szerint – 1979:18. – a mitológia azonos a társadalmi tudattal, a kultúrával, és a mítosz kutatás egyfajta kulturális archeológia, mert ahogy az ugyancsak litván származású amerikai Marija Gimbutas-Gimbutiene – 1977:204. – írja, a mítoszban nagyon régi költői képek konzerválódtak, „nem száz, hanem ezer évekre mennek vissza, s egyes elemei több mint 6000 évvel ezelőttről öröklődtek.”) Megteremtéséhez már önmagában az is elég lett volna, hogy a mitológia egyik forrásul az „örök”, „ősi” folklór művészetet ismerjük el. Ráadásul azonban nem csupán így, a folklórral azonosítva, közvetve kötötték a mitológiát a nyelvhez, hanem közvetlenül, ha nem is az ősnyelvhez, de az avval egykorú, mert gyakorlatilag megállapíthatatlan korú indoeurópai ősnyelvhez.¹⁴

Claude Lévi-Strauss mellett, aki a strukturalista mítosz kutatás elvi alapjait fektette le, George Dumézil (különösen 1952, 1968) az úgynevezett neokomparatistika vagy neomitológia legkiemelkedőbb alakja. A neokomparatisták-neomitológusok (K. Hauck, O. Höfler, F. R. Schröder, J. de Vries) a rituális-kultikus archetipusok szerepét hangsúlyozzák, M. Eliade azon felfogása alapján, mely szerint az ősi kultúra idő- és térszemlélete nem a linearitás, hanem a körkörösség, az „örök visszatérés” kategóriával írható le. G. Dumézil elméletének egyik alaptétele az, hogy az egyes indoeurópai népek mítoszaiban fellelhető hasonlóságok az indoeurópai őskorból származnak, mivel a „genetikailag rokon nyelveket beszélők ideológiai között is szükség szerűen rokonság van” (Littleton 1966: 204.).¹⁵ G. Dumézil írja, római, kelta és germán mitológiára építette elméletét, amit szláv anyagra R. Jakobson, V. Ivanov, V. Toporov, míg baltira az utóbbi és A. J. Greimas igyekszik alkalmazni-igazolni.

G. Dumézil a védikus költészetből kiindulva az istenek funkciói, feladatkörei alapján háromféle indoeurópai istencsoportot különít el. Az első mindjárt kettőre oszlik: ebbe vagy ezekbe a mágia és a jog, a szerződések felett rendelkező istenek, a másodikba a harci funkcióit felügyelő, míg a harmadikba a termelést felügyelő istenek tartoznak. Ez tükrözné magának az indoeurópai őstársadalomnak a kasztrendszerét (ez Dumézil elméletének szociológiai megalapozása!): az első funkciót látná el a brahmanok, a papok kasztja, a másodikat a kshátrija, a katonák kasztja és a harmadikat a vaisiya, a dolgozók kasztja. Hogy ez a három (ami tulajdonképpen négy) a shudrát, a rabszolgák rendjét is figyelembe véve miért nem öt, vagy termelő és nem-termelő szerinti osztásban miért nem kettő? Nyilván lehetne egyik is, másik is.¹⁶

Fontos körülmény, hogy a neokomparatisták mindegyike eredetileg nyelvész, mégpedig struktúrákban gondolkodó, vagy egyenesen strukturalista nyelvész. G. Dumézil is hangsúlyozza, hogy „az emberi tudatformákban (*représentations humaines*) minden, vagy legalábbis minden lényeges: rendszer”. (Idézi Littleton 1966:100.) Hozzáteszem, hogy előre megadott vagy egy bizonyos konkrét történel-

mi anyagból leszűrt rendszer, amibe minden más későbbi adatnak bele kell illeszkednie, s amelyben nincsenek véletlenek (véletlenek, amik például abból adódhatnak, hogy egy népdal vagy egy mítosz lejegyzője idegen ajkúként elírt valamit vagy, urambocsá', ostoba volt vagy fül-lentett). Ha Dumézil felfedez egy alapmítoszt az indiaiaknál, rómaiaknál, keltáknál és germánoknál, amely a két első és a harmadik funkció istenei közötti ősi harcról szól, akkor ezt az alapszöveget a szlavista-baltista V. Ivanov és V. Toporov megtalálja, illetve rekonstruálja a szláv mitológiában is, főként a belorusz folklór cserepeiből (Ivanov-Toporov 1974), s V. Toporov a baltiban is, a lett népdalokból.¹⁷

Az alapmítosz feltételezése mögött egyebek között az a romantikus elképzelés rejlik, hogy ami régebbi, az automatikusan jobb, teljesebb a mai-nál, s a jelen szövege csak a korábbi tökéletes egész romlása.

Egyfelől a strukturalizmus véletlen kiküszöbölő, minden rendszerbe gyömöszölő önkényessége, másfelől a folk-lórt és a mitológiát legalábbis az indoeurópai ősnyelvvel azonosító, s ezáltal egy gyakorlatilag végtelen kulturális teret kreáló etnográfiai módszer önkényessége miatt jogosak azok a szemrehányások, amelyek a neokomparatistika képviselőit érik.¹⁸

A neokomparatista nézetek elterjedésének, sőt eluralkodásának volt egy tudománytörténeti oka is. Mégpedig az, hogy körülbelül az 1960-as évekre az írott forrásokra támaszkodó filológia lehetőségei kimerültek, ugyanakkor a régészet, az antropológia, a mítosz kutatás, a néprajztudomány sok új ismeretet halmozott fel, amelyeknek nem-hogy összegzésére, de pusztán átlátására is csak polihisztorok voltak képesek. (Labuda 1960-75:III/39.) Így lettek a múlt századi nagy pozitivisták filológusok egyenes ági örökösei ezek a nagy strukturalista polihisztorok.¹⁹ Legtöbbjük munkáira érvényes E. H. Carr (1993:14.) csípős megjegyzése: „Amikor néha irigység fog el az ókor vagy a középkor történelmével foglalkozó kollégáim káprázatos szaktudását látva, az a gondolat nyújt némi vigaszt, hogy mindez a szaktárgyukra vonatkozó ismeretek hiányán nyugszik.” S amit St. Urbańczyk (1980:24.) Roman Jakobsonról mond, az elmondható lenne a legjobb neokomparatisták mindegyikéről: „tudományos látókörének szélessége, annak ismeretanyaga elbátoraltatja, ugyanakkor gyanakvóvá is teszi az embert”.

Hogy a neokomparatisták tanulmányaiban többnyire mennyi megvilágító erejű, s csak ritkábban gyanakvásra készítő részlet van, miközben a bennük felhalmozott szinte emberfeletti tudásanyag miatt jóformán cáfolhatatlannak, amellyel szemben minden kritika illetéktelen, kicsinyes és irigy kötözködésnek tűnhet (s még inkább annak az a bizonyíthatatlan érzés, hogy az egészszel „valami nem

stimmel”), arra jó példa V. Toporov (1990) egyik lenyűgöző tanulmánya, amelyben a temetés és a lóverseny összekapcsolásának porosz és görög szokását hasonlítja össze, s a szokás közös indoeurópai eredetét egy óind párhuzammal is megerősíti.

A 9. századi angolszász utazó, Wulfstan, miután leírja, hogy az aesteek (a poroszok) néha több hónapig sem temetik el halottaikat, beszámolóját így folytatja: „Majd aznap, mikor azt [a holttestet] máglyára viszik [az elhunyt rokonai és barátai], vagyonát, ami az ivászat és a torozás után maradt, felosztják öt- vagy hat-, néha többfelé is, attól függően, mennyi vagyon volt. Aztán a legnagyobb részt a tábortól leteszik egymérföldnyi távolságra, aztán a második [legnagyobb], aztán a harmadikat, amíg mindet szét nem rakják egymérföldes távolságra; a legkisebb résznek pedig a legközelebb kell kerülnie a táborhoz, ahová a halottat helyezték. Azután össze kell gyűlnie mindazon embereknek, akiknek a leggyorsabb lovaik a vidéken, körülbelül ötmérföldnyire vagy hatra a vagyontól. Ezután mindnyájan száguldani kezdenek a vagyon felé; annak az embernek, akinek a leggyorsabb lova van, jut az első, a legnagyobb rész; és egyiknek a másik után, amíg fel nem szednek mindent; és a legkisebb részt az kapja, akinek a táborhoz legközelebb eső vagyon jut.”²⁰ V. Toporov mélyenszántó fejtegetésben bizonyítja, hogy temetés és verseny egyaránt abban a „sport előtti” és „vallás előtti” rituáléban gyökeredzik, amikor mintegy „átjátsszuk” halottainkat a másvilágra, majd így folytatja: Wulfstannál „kétszer ismétlődik meg az »öt vagy hat« formula (...), s ez a kétszeri ismétlés aligha véletlen”. (id. m. 23-24.) Mégpedig azért nem véletlen, mert Toporov a halott vagyonának öt-hat részre osztását és a versenytáv öt-hat mérföldes tartamát nem ok-okozati viszonyoknak fogja fel. (Tehát nem úgy, ahogy szerintem Wulfstan gondolta, hogy tudniillik a vagyon nagyságától függ, hogy azt hány részre osztják – lehetne mondjuk hét vagy nyolc is –, és ugyanennyi mérföldet mérnek ki versenytávnak.) Egy strukturalista számára véletlen nincs, s mivel a halotti tor ősi szláv neve, a *trizna összefüggésbe hozható a három számból álló versennyel, valamiféle természeténél dívó triatlonnal, a porosz halotti tor ötösztatú lovasversenye az olimpiai játékok Pindaros megénekelte pentatlonjához, öttusájához kapcsolható. (Közben a Wulfstan által említett 6 eltűnt a képből...)

Egy másik görög párhuzam Wulfstanhoz az *Iliász* 23. éneke, amelyben Patroklosz temetésén zajlanak sportversenyek.²¹ Igaz, hogy van köztük lóverseny (pontosabban kocsi-verseny, ügető), de ezenkívül még 8 más sportág: boks, birkózás, futás, bajvívás, súlylökés, fíjászat és dárdatetés. A 8-as szám vajon milyen indoeurópai struktúrába illeszthető?²²

JEGYZETEK

1 Amikor a nagy lett nyelvész, Janis Endzelins (1945:352.) kívánatosnak mondja, hogy P. Šmits 1936-os és az ő 1945-ös *Bevezetés a balti filológiába* című és egyaránt nyelvészeti alapú munkája után szülessen egy harmadik „Bevezetés” is, amit „a litván és a lett irodalom és folklór jó ismerőjének kellene megírni”, akkor nem tesz mást, mint a nyelvészeti fogalmat mechanikusan-reflektálatlanul átviszi az irodalomra és a folklórra.

2 A. Rubulis könyvében (1970), mely megtévesztő alcíme ellenére nem más, mint egy meglehetősen esetleges antológia, a „Baltic” ugyanúgy többes számot és baltikumit jelent, mint R. Paroleknél (1978) vagy F. Scholznál (1992), akik a lett és a litván mellett az észti irodalmat is bevonták az összehasonlítás körébe, nem is beszélve azokról a kötetekről – Die osteuropischen 1908 vagy Devoto 1963 –, amelyek meg sem kísér-

- lik az összehasonlítást, hanem a különálló szerzők (az első kötet esetében A. Bezzenberger és E. Wolter, a második esetében E. Blese és A. Senn) által megírt külön nemzeti irodalomtörténeteket egyszerűen egymás mellé helyezik.
- 3 Ilyenformán különböztették meg a forrásokat már a középkori krónikák is. Például „a cseh Hérodotosz”, Cosmas (1045–1125) a maga *Chronica Bohemorum*-jában kétféle forrást használt: 1. az óregék mesés híradását („*senum fabulosa relatio*”), amiről az olvasónak-hallgatónak kell eldöntenie (!), hogy igaz vagy kitaláció, *facta* vagy *facta*, s 2. szavahihető emberek igaz híradását („*vera fidelium relatio*”), amelyek között vannak olyanok, amelyeknek a krónikás maga volt szemtanúja (s Cosmas idesorolja az frott forrásokat is!), s olyanok is, amelyeket csak úgy hallott. Ez egyrészt a tekintetben tanulságos, hogy az frott forrásoknak eleve milyen kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak, másrészt, hogy a szóbeli forrásokat lejegyzési koruk különböztette meg egymástól – s mindmáig ez a fő vitakérdés: a balti folklór és mitológia csak lejegyzési koráról mond valami érvényeset, vagy régebbiről is, és ami ebből fakad, hogy csupán lejegyzése korának dokumentuma, vagy régebbi időknek is?
- Petsze, hogy mi számít az adott korhoz közelinek vagy távolinak, az elsősorban a történezmegítélésétől függ. Például a 9–12. században keletkezett *Edda dölök*-at 1200 körül jegyezték le, s főként egy kéziratos antológiában, az 1270-ből származó *Codex Regius*-ban maradtak ránk. (Balogh 1985) A keletkezés és a lejegyzés közötti 100–300 év vitathatóvá teszi a *Verses Edda* hitelességét („A 11. század második felénél korábbi eseményekről nem tudtak többet, mint mi.” – Labuda 1960–75:11/196. „Csak más, feltétlenül hiteles forrással összevetve használhatók.” – Lowmianski 1957:85. „Arra a kérdésre: hitelesek-e a király-ságák, nem lehet egyértelmű választ adni.” – Gurevics 1972:127.)
- A hitelesség függ műnemtől-műfajtól és stílustól is. Ismeretes, hogy a 12–14. században lejegyzett prózai sagákban maradtak fenn a skaldok énekei. Valószínű, hogy ugyanazon kéziratos skald dalában foglalt történelmi adatok hitel érdemlőbnek, mint a sagában találhatók, mert a kötött verses forma révén biztonságosabban őrződik meg az információ. (Vö. See 1981:19.) Arany János (1860:220.) szerint is a műfaj, a „költői idom az, mely a hagyományos mondákat frás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes; enélkül a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthullna az emlékezetből.”
- A vers kötött formájánál is időállóbb a zene, s emiatt – meg túlhajtott „nép-nemzeti” beállítottsága miatt – írhatta Szabolcsi Bence (1942:91.): „A magyar zenetörténetnek éppen az a magábaálló érdekessége, hogy rácsófol a latin közmondásra: itt nem 'verba volant, scripta manent' – hanem ellenkezőleg.”
- 4 Az frott források fennmaradásának esetlegessége miatt jut oly nagy szerephez a véletlen: „Az idegen (német, orosz, lengyel) források szemléje azt igazolta, hogy folyton esetleges forrásokra kell támaszkodnunk, amelyek esetleges ismereteket közölnek.” (Ivinskis 1938–39:390.) Ugyanígy Kerényi Károly (1977:29.): „A dolgok kezdetéről szóló elbeszéléseinkben három nagy istennő játssza a Világanya szerepét: Téthys tengeristennő, az Éj istennő és a Földanya. Ez a hármasság nyilván véletlenül adódott, mert csak három ilyen elbeszélést ismerünk.”
- A források hitelessége természetesen nem ártatlan filológiai kérdés, hanem messzeható következményekkel járhat. A végülis hamisítványnak bizonyult ún. Královorsky (*Királyudvar*) és Zelenohorsky (*Zöldhegyi*) *Kéziratok* hitelességéről folytatott 19–20. századi vita döntötte el a „cseh kérdést”, vagyis azt, hogy a csehek milyen történelmi hagyományt (és ebből fakadóan milyen „nemzeti karaktert”) fogadnak el a magukéknak. (Vö. Havelka 1995)
- A lett és litván folklór történetében ugyan nem voltak a cseh *Kéziratok*-hoz vagy az *Osszidán-énekek*-hez mérhető hamisítások, de azért Liudvikas Reza (1776–1840), az első komolyabb litván daina-gyűjtemény (1825) kiadója is beleköltött a népdalokba néhány olyan fordulatot (dievo suneliai= isten fiacská, dievo dukteles= isten leánykái, saules dukrytes= napleánykák), amelyek bőséggel megtalálhatók a lett népdalokban (ott valószínűleg lív vagy észtvételként...), s napjainkig bőszen idézik őket, mint a közös balti ősidők örökségét. (Balys 1977:200.)
- A Reza-gyűjtemény némi fényt vet arra is, hogy a népművészet mennyiben a nép művészete. Reza levelezéséből tudjuk, hogy a között a nyolc személy között, akik gyűjteményéhez a dainákat szállították, nem volt egyetlen népi, egyetlen paraszt sem, hanem csupa tanult ember, egy kivételével mind pap, akárcsak a teológia-professor Reza. (Naujokaitis 1973–78:1/143.) Ezek a dainák azután – melyek között nyilván jócskán akadt ilyen-olyan német műdal – népszerűvé váltak, „leszálltak a nép közé”, s száz év múltán, mikor megkezdődött a valóban tudományos igényű népdalgyűjtés, már teljesen hitelesnek, „tösgyökeresnek” hathattak.
- 5 Ahogy H. Bausinger (é.n.:9.) hangsúlyozza, „a legtöbb néprajzi fogalomban – magában a szakterület elnevezésében is (Volkskunde) – ideológiai elemek rejlenek. A szokásos témák, azok szokásos tagolása és a leírásokra szolgáló szokásos eszközök a néprajztudományban erősebben terheltek a történelem során hozzájuk tapadt értékelésekkel, mint más tudományágakban.”
- 6 „Örök emberi” az említett első, Fridericus Menius tartui történezművész-professor *Syntagma de Origine Livoniarum* c. könyvében lejegyzett népdal is, amelyet L. Berzins (1930:288.) „szexuális-képtelműnek” minősít, s amely valóban huncut (a magyar szó eredeti értelmében):
- Én fehér anyáskám,
Adj nekem egy kiscicát,
Az én egérkém rászokott
A vajasdobozra.
- Goethe (1820:346.) is azt becsülte a lett (litván) népdalokban, hogy „a legtermészetesebb, a legegyszerűbb körben mozognak”; s az említett Reza-gyűjtemény dainái szerinte mindközönségesen arról szólnak, hogy „a lányok férjhez akarnak menni, a legények lóra szállni.” (1828:154.)
- 7 O. Loorists is, aki az ézt néphitét vizsgálta, összefoglalólag azt állapítja meg, hogy amikor az ilyen társadalom-fejlesztésű népek az európai politika, ideológia és vallás keretei közé kerülnek, akkor kiderül, hogy „nekik nincsenek vezetőik: papjaik, filozófusaik.” (Idézi Voigt 1994:220.)
- 8 A mese általam ismert utolsó feldolgozása, Kazys Saja 1976-ban megjelent elbeszélése (*Po to, kai jie pavirto medžiais – Mitutin fává változtak*) az első, amelyikben már nincs semmi „litván”, „nemzeti”, hanem csak „örök emberi” – igaz, Saja mintegy a mese folytatását írta meg (aminek közismerttségére jellemző, hogy ehhez nem kellett a szöveget közölnie, hisz azt minden litván kívülről tudja).
- 9 Mint ilyen bekerült az Aarne-Thompson nemzetközi népmese-katalógusba is, a 425. számú *Amor és Psyché* típusba, de besorolhatatlan egyedisége miatt ott egymaga képezi az M altípust (J. Balys 1936-os katalógusában a D altípust).
- 10 Kraszewski műveinek még a lefordítása is hazafias tett volt: A. Vistelis a „Lietuwis” (= „Litván”) álnéven fordította le a *Witoloraida*-t.
- 11 S főként nem a tartalmára. Amint már szó volt róla, „a »nagy emlékezet«- meg a sorsfordulós jelentőségű eseményeket is csak néhány évszázadig őrizte egyre tisztóvább tartalommal, egyre kevésbé megbízható valóságmaggal, hogy azután az eredeti összefüggését vesztett szűrsé végleg feledésbe merüljön, vagy pedig új tartalommal telítve új életet nyerjen.” (Kristó 1978:57.)
- Evvel nem azt akarom mondani, hogy a tartalomnak semmi befolyása nincs a hagyományozásra. Már Horváth János (1980:73.) rámutatott, hogy azokban – az esetleg több száz évre elnyúló – időszakokban, mikor egymás mellett él a kétféle hagyományozás, a szóbeli átveheti az írásbeli alapvető célját, ami nem más, mint szövegek változatlan megőrzése, s világos, hogy ezt bizonyos tematikusan-tartalmilag rögzültebb szövegekkel (például eskü, ráolvasás stb.) könnyebben teheti, mint a valamilyen alkalomhoz nem kapcsolódókkal.
- 12 Szóbeliség, emlékezet és költészet ilyen módon függött össze már a görögöknél is. „Mnémosyné, az Emlékező, nem azért a költés istennőinek, a Múzsáknak az anyja, mert az énekművészeknek szóról szóra meg kellett tanulniuk az éneket, hanem mert a tanultakra emlékező újat alkottak, az emlékezésből észrevétlenül költés lett.” (Ritoók 1973:27.)

- 13 A „nagy emlékezet” működését M. Parry (1971) tárta fel a két világháború között, mikor az 1920-as években is frissen születő szerb hősepika segítségével vélte bizonyítani, hogy Homérosz több ezer sornyi hexameteres művei azért maradhattak fenn lejegyzés nélkül is évszázadokig, szájról szájra járva, mert nagyszerű formulákból, klisékből állnak, s ráadásul néhány klisészertű, állandó eseményről szólnak. Homérosz, a rapszódos úgy „varrta össze” előregyártott elemekből az énekeit. (Görög *rhapsoidēm* = éneket összevarrni < *rhaptein* = összevarrni + *oide* = ének. – Ong 1982:5. Ritoók Zsigmond – 1973:54. és köv. – szerint viszont a dal „fűzése” mindössze azt jelenti, hogy az előadók egymást felváltva fűzték egymáshoz énekeiket, „a felváltva előadók nevezték rapszódosoknak”.)
- 14 Az egyik leghíresebb litván dainát, amit P. Ruigys 1747-ben adott ki először – s ami aztán német fordításban Herder saját verseként is napvilágot látott (Jonynas 1984:243.) –, „1949–50-ben jegyezték le a legszebb formájában, a »szét-éneklés« bármilyen jele nélkül.” (Lit. E.: XV/479.)
- 15 Rádásul az indoeurópai civilizáció is kapcsolódik másfelé: topológiailag az ősi keleti civilizációkhoz (Gamkrelidze-Ivanov 1984: II/864.) A. Nehring (1954:400.) szerint az indoeurópai vallás a kaukázusi és az uráli ötvözet. Mindezekkel a terekkel tehát tovább bővíthet az indoeurópai összehasonlítás köre...
- 16 Nagyhirtelen két, ezzel – az egyébként Wilhelm Grimmre visszamenő – elképzeléssel szembeni tekintélyért: „Mint axiómát kell elfogadnunk, hogy a mitológiai anyag összehasonlító vizsgálatánál nem kell nyelvokonságot feltételezni azok közt a népek közt, amelyeknek mitológiáját összehasonlítjuk, sem nem szabad erre következtetnünk az adódó mitológiai hasonlóságokból.” (Kerényi 1939: 12.) Čiževskij (1956:2.) ifjúkori barátja, R. Jakobson tétéleit bírálja, mikor az utóbbi a szláv nyelvek közös származásából valamiféle, a közös szláv folklóron keresztül megvalósuló vagy abban testet öltözött közös szláv irodalom meglétét feltételezte: „A folklorisztikus előfeltevételek közönsége nem csak a szlávokat köti össze, hanem messze túllép a szláv népek családjának határait, s a kapcsolódási szálak nem csak más indogermán népekhez, hanem a szlávok teljesen eltérő származású és nyelvű szomszédjaihoz, s még tovább: a világ majd minden népéhez vezetnek. Az összehasonlító mese- és monda-kutatás területének minden munkájából garmadával meríthetők a jobbnál-jobb példák.”
- 17 A hármastat talán az *oratores, bellatores, laboratores* (papok, katonák, dolgozók) megkülönböztetésének a visszavetése: a társadalom ilyen felosztása nem annyira az indoeurópai őskorból, mint inkább a középkorból származik: a 9. század végén jelent meg, a 11. században vált uralkodóvá és a 12. században közhellyé (Le Goff 1965: 63.)
- Egyébként, ahogy J. Gonda bebizonyította (idézi Lowmianski 1984: 671.), a „3” magába a védikus irodalomba sem az indoeurópai társadalom szerkezete, hanem a szám mágikus jellege miatt került.
- Nem állom meg, hogy ne idézzem a funkciók szerinti mindenféle strukturalista felosztás – hármastat, bináris oppozíciók stb. – gúnyrajzát, ami azért olyan elevenbe vágó, mert ugyanarra hivatkozik, mint a strukturalizmus, ez a szubjektum nélküli transzcendentalizmus: az örök ember struktúrára és ezek egyre újabb és újabb alakzatokat létrehozó időtlen önmozgására. Igaz, csupán egy regényből való, ám e tézisregény szerzője, Umberto Eco (1992:441.) maga is strukturalista volt, Greimas 60-as évekbeli harcostársa a strukturalizmus barrikádjain és saját nézeteit adva szereplője szájába bizonyíthatatlan meggyőződés szerint itt közvetlenül a Dumézil-féle mítosz-kutatásról beszél: „– Most pedig térjünk rá a mágikus számokra, a szerzőid kedvenceire. Egy vagy te, mert egy van belőled és nem kettő, egy a kicsodád, ni, és az én kicsodám is egy, ni, és egy az orrod meg a szíved, szóval, egy csomó fontos dolog, ugye. Aztán kettő a szem, a fül, az orrlyuk, nekem a mellem, neked a golyóid, a láb, a kar, a popó. A három a legmágikusabb, mert a testünk nem ismeri, semmink sincs, amiből három volna, úgyhogy a három elvileg egy borzító titokzatos szám, amit Istennel hozunk összefüggésbe, akárhol élünk. De gondold meg: nekem is csak egy izém van, meg neked is csak egy izéd van (na, ne hülyéskedj most), és ha összetesszük ezt a két izét, egy újabb izé jön ki a dologból,

és akkor három lesz belőlünk. Hát egyetemi professzornak kell azt kiderítenie, hogy minden népnél megvannak a hármastat szerkezetek: szentháromság meg ilyesmi? A vallásokat nem kompjuterrel csinálták ám, hanem csak úgy, tisztességes emberek, akik nagyokat dugtak, és a hármastat-szerkezetekben nincs semmi titok, azok arról szólnak, amit te is csinálsz, amit ők is csináltak. Két kar és két láb viszont összesen négy, és hát a négy is jó szám, különösen, ha arra gondolsz, hogy az állatoknak négy lábuk van, és négykézláb másznak a kicsi gyerekek is, a Szfinx meg pláne. Az ötről beszélni is kár: annyi ujj van egy kézen, két kéz ujjai pedig a másik szent számot, a tízet adják ki, és naná, hogy parancsolatból is tíz van, mert képzeld el, mi lenne, ha tizenkettő volna, és a pap az ujjain számolná, hogy egy, kettő, három: amikor az utolsó kettőhöz érne, kénytelen lenne a sekrestyés kezét kölcsönkérni. Vedd az egész testet, és számoldj össze mindent, ami kiáll a törzsből: a két kar, a két láb, a fej meg a pénisz az hat, a nőknél viszont már hét jön ki, úgyhogy azt hiszem, a szerzőid körében a hatot sose vették komolyan, legfeljebb úgy, mint a három dupláját, merthogy csak a férfiakra érvényes, akiknek sehogy se jön össze a hét, és ezért amikor ők dirigálnak, inkább szent számnak tekintik, és közben elfelejtik, hogy az én két cicim is kiáll, na, mindegy. Nyolc...szent Isten, semmiből sincs nyolc darabunk...illetve várj csak, ha egy-egy végtagunk nem egynek, hanem kettőnek számít a térd- meg a könyök-hajlatok miatt, akkor nyolc hosszú csontunk himbálózik a törzsünkön, amit adj hozzá a nyolchoz, és megvan a kilenc, plusz a fej, az már tíz. És így tovább és tovább, bármelyik számot ki tudod hozni a testből, amelyiket csak akarsz. Gondolj például a lukakra.

– A lukakra?

– Igen. Hány luk van a testeden?

– Hát...– kezdem el számolni –, szem, orr, fül, száj, segg: összesen nyolc.

– Látod? Már csak ezert is szép szám a nyolcas. Nekem viszont kilenc lukam van!”

- 18] „Az ún. »alapmítosz« a Mennydörgő (Perkunas) és a *Vel-tővel kódolt ellenele harcáról szól. Ezt megelőzte egy »égi lagzi«, ami kiváltotta az ellenségeskedést, s amihez különböző más szereplők kapcsolódnak (Janis, Mara, Laima stb.). A lett dainákban mindez benne van, a litvánban nincs, ezért a lett teljesebb, mint az ó-ind.” (Toporov 1984: 48-49.)

Hogy milyen szempontból alap ez a mítosz – időben?, megfogalmazottságában? -, arra furdangos választ kapunk: „az alapszóveg a régi szlávok szellemi és anyagi életének legfontosabb paramétereivel van kapcsolatban.” (Ivanov-Toporov 1974: 3.) A „legfontosabb paraméterek” – ki dönti el, melyek a legfontosabbak? – megint csak a kulturális tér végtelenségére utalnak.

- 19 „A neomitológusok építményei egy sor ponton nem állják ki a forráskritika próbáját.” (Gurevics 1979:12.) „V. Ivanov és V. Toporov a források minden információját készpénznek veszik.” (Urbańczyk 1980: 24.); „a 'strukturalista forradalom' (vagy 'ellenforradalom') veszélyei a történetiség-ellenességben és a néha hálátlan, de elengedhetetlenül szükséges, gondos filológiai munka figyelmen kívül hagyásában nyilvánulnak meg. Ez ugyanúgy jellemzi C. Lévi-Strauss gondolatébresztő-ösztönző, de a (Popper-i értelemben) falszifikációnak, ellenpróbnak alá nem vethető globális konstrukcióit, mint G. Dumézil mindent átfogó 'három osztatú' indoeurópai ideológia-elméletét, pontosabban hipotézisét.” (Lehrman-Venclova 1981: 254.) Azon sem lehet csodálkozni, mikor Edmund Leach (1990:238.) „lelkes képzelgéseknek” (*enthusiastic fantasies*) nevezi Dumézil és követőinek nézeteit.
- A. J. Greimas ügyesen eleve elhárít minden kritikát. Ő, aki a társadalomtudományi egzaktus bajnokaként kezdte pályáját, élete utolsó szakaszában a mitológiával mint költő, mint szubjektív filozófus foglalkozott, hisz „a mitológia tárgya nem a világ és dolgai, hanem az, hogy mit gondol az ember a világról, dolgairól és önmagáról” (Greimas 1990:29.), a gondolat pedig – akármilyen is – a hitelesség szempontjából nem kérdőjelezhető meg. (Beliauskas 1992:230.) Ez persze igaz, csak hogy a gondolatnak sem mindegy, hogy 3000 vagy 30 évvel ezelőtt gondolták.

- 20 S jellemzi őket ugyanaz, amit H. Bausinger (1970:32.) az antikvárius-pozitívista történelemfelfogásról mond, hogy tudni-

illik az „megkerüli a valóban emlékezetes kérdését, ami nélkül pedig a történelem értelmesen nem írható le és nem is érthető”, s ennek következtében minduntalan más koncepcióknak kötelezi el magát, s e más koncepciók közül „a mitizáló történelemfelfogás az egyik legközelebb fekvő”.

- 21 V. Toporov nemcsak az eredetit, hanem V. I. Matuzova orosz fordítását is közli, ami – legalábbis ezt a részt tekintve – csak néhány apróságban tér el Mierzyński 1892-96: I/31-32. lengyel fordításától. A leglényegesebb a háromszor előforduló „tune”, amit én tábornak fordítottam („két tábor”, „két tétel” értelemben), Matuzova gorodnak (de Toporov az utolsó helyhez hozzátesszi zárójelben: dom, ekkép feltételezve – alighanem joggal -, hogy a halotti máglya a ház mellett van), míg Mierzyński három különböző szót használ: miasto = város, miejsce = hely és dwór = udvar, birtok. A leírás egyrészt azért megtévesztő, mert ugyanaz a szó (tune) két különböző helyet jelent, másrészt azért, mert a nagyon versenyt megelő-

ző szétrakása ellenkező irányban történik, mint maga a verseny: a halott van a célban, a rendezők onnan indulnak el (a versenyzőkkel együtt), hogy mérföldönként szétrakják a díjakat, s mikor elérik az öt-hat mérföldre lévő startvonalat, megkezdődik – visszafelé – a verseny.

- 22 A porosz szertartások és az *Íliász* összevetése már évekkel előttről felmerült: *Žiemys* 1984.
- 23 A kérdést itt költőinek számon, noha sokan feltették komolyan is, mint például Herder: „A keresztény szimbolikában a 8 »a teremtés 8 napjára« vagyis az emberiség megújulására utal. A 8 Krisztus (Agnus Dei) menyemenetelének és az egész emberiség menyemenetelének a reményét is szimbolizálja.” Őnmagukban a számok összehasonlítását semmitmondó, hiszen azok kultúrák szerinti rendszereket alkottak. (Vö. Curtius 1948:493. és köv.) A Toporov említette Pindaroszról például aligha lehet megérteni a száz évvel korábbi Pythagorasz-i számmisztika, számszimbólika nélkül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anonim tzw. Gall: *Kronika polska (Lengyel krónika)*. Wrocław, 1982. LXXXIII+176.
- Arany János 1860: Naiv eposunk. In: Arany 1975. 217–229.
- Arany János 1975: *Prózai művek*. Bp., 1184.
- Biblia. Bp., 1992. Szent István Társulat. 1455.
- Cosmas Pragensis: *Chronica Bohemorum* (Herausg.: B. Bertholz.). Berlin, 1923. 295.
- Die Nestor-Chronik* (Bev. és jegyz.: D. Tschizewskij). Wiesbaden, 1969. 325.
- Edda* (Bev. és jegyz.: Balogh N. Anikó) Bp., 1985. 506.
- Lit. E. = Lietuviu Enciklopedija (Litván Lexikon) I–XXXVII. Boston (Mass.), 1953–1985.
- Luther Márton négy hitvallása (Ford. és bev.: Pröhle Károly). Bp., 1983. 323.
- SSS = Słownik Starozytności Słowiańskich (A szláv régiség lexikon) I–7. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961–82.
- Strykowski, Maciej 1582: *Kronika polska, litewska, zmoźdzka i wszystkiej Rusi* (Lengyel, litván, zemaitis és egész oroszországi krónika) (Bev.: M. Malinowski és I. Daniłowicz) I–II. Warszawa, 1846. 392., 572.
- Wulfstan: *The Old English Orosius* (Szerk. és jegyz.: J. Bately.) London–New York–Toronto, 1980. CXIX+433.
- Antoniewicz, Jerzy 1962: *The Sudovians* Białystok, 20+XXIV.
- Arbusow, Leonid 1939: *Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker* in: Engel 1939. 167–203.
- Auseklis (szerk.) 1953: *Spiritus et Veritas Eutin*, XIV+193.
- Balodis, Fr.–Šmits, P.–Tentelis, A. (szerk.) 1932: *Latvieši* (A lettek) Riga, 511.
- Balogh N. Anikó 1985: Utószó in: *Edda*. 487–506.
- Balys, Jonas 1929: Ar senovės lietuvių turejo stabū? (Voltak-e az ősi litvánoknak bálványaik?) „*Jaunoji Lietuva*”, 1929/8–9–10. 33–37., 44–46., 40–45.
- Balys, J. 1953: Parallels and differences in Lithuanian and Latvian mythology in: Auseklis 1953. 5–11.
- Balys, J. 1977: Mitológia ir poezija (Mitológia és költészet) „*Metmenys*”, 200–209.
- Bausinger, Hermann é. n.: *Volkskunde* Berlin–Darmstadt, 303.
- Bausinger, H. 1969: *Zur Algebra der Kontinuität* in: Bausinger–Brückner 1969. 9–30.
- Bausinger, H. 1970: *denkwürdig* in: Harmening–Lutz–Schemmel–Wimmer 1970. 27–33.
- Bausinger, H.–Brückner, Wolfgang (szerk.) 1969: *Kontinuität?* Berlin, 187.
- Beliauskas, Žilvinas 1992: *Lietuviu mitologijos rekonstrukcija* A. J. Greimo darbuose (A litván mitológia rekonstrukciója A. J. Greimas munkáiban) in: Gaižutis, 1992. 218–232.
- Berzins, L. 1930: *Über das lettische Volkslied* in: Schmidt 1930. 284–309.
- Biezais, Haralds 1961: *Die Gottesgestalt des lettischen Volksreligion* Stockholm–Göteborg–Uppsala, 267.
- Biržiška, Mykola 1919: *Lietuviu dainu literatūros istorija* (A litván dainák irodalmának a története) Vilnius, 116.
- Biržiška, M. 1952: *Lietuviu tautos kelias i naująjį gyvenimą* (A litván nép útja az új életbe) Los Angeles, 240.
- Blacker, Carmen – Loewe, Michael (szerk.) 1975. *Ancient Cosmologies*. London, 270.
- Bojtár Endre 1985: *Kevés szóval litvánul* Bp., 311.
- Bojtár Endre 1989: *Európa megrablása* Bp., 334.
- Bojtár Endre 1990: *Litván kalauz* Bp., 130.
- Borst, Arno 1957–63: *Der Turmbau von Babel*. I–IV. Stuttgart, 2320.
- Braudel, Fernand 1977: A történelem és a társadalomtudományok (Histoire et sciences sociales, 1958) „*Századok*”, 988–1012.
- Breisach, Ernst 1983: *Ancient, Medieval, and Modern* Chicago–London, 487.
- Brückner, Aleksander 1980: *Mitologia słowiańska i polska* (A szláv és a lengyel mitológia) Warszawa, 383.
- Cantor, N. F.–Wethman, M. S. (szerk.) 1972: *Ancient Civilization: 4000 B.C.–400 A.D.* New York, 278.
- Carr, E. H. 1993: *Mi a történelem?* (What is history? 1962) Bp., 151.
- Čepenas, Pranas 1977–86: *Naujuju laiku Lietuvos istorija* (Litvánia újkori története) I–II. Chicago, 543., 840.
- Čičevskij, D. 1956: *Einige Probleme aus der vergleichenden Geschichte der slavischen Literaturen*. In: 1956a. 1–16. S'-Gravenhage.
- Čičevskij, D. 1956a: *Aus zwei Welten* S'-Gravenhage, 358.
- Curtius, E. R. 1948: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 601.
- Csejtei Dezső 1994: *Utószó*. in: Spengler, O.: *A Nyugat alkonya*. I–II. Bp., 674., 803.
- Dainauskas, Jonas 1991: *Lietuvos bei lietuvių krikštas ir 1387-ji metai* (Litvánia, illetve a litvánok megkeresztelkedése és az 1387-es év) Chicago, 352.
- Daniel, Glyn 1972: *The advent of civilization* in: Cantor–Werthman 1972. 4–31.
- Devoto, Giacomo (szerk.) 1963: *Storia delle letterature baltiche*. Milano, 451.
- Die osteuropäischen 1908: *Die osteuropäischen Literaturen und die slavischen Sprachen* Berlin–Leipzig, 396.
- Domokos Péter 1985: *A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása*. Bp., 354.
- Doveika, K. 1962: *J. Kraševskio ryšiai su Lietuva ir lietuvių literatūra* (J. Kraszewski kapcsolatai Litvániával és a litván irodalommal) in: Korsakas 1962. 266–301.
- Dumézil, George 1952: *Les Dieux des Indoeuropéens*. Paris, Dumézil, G. 1968: *Mythe et Épopée*. Paris, 653.
- Dunsdorf, Edgars 1973: *Dainologija* (Dainológia) „*Archives*” (Ausztrália), 1973/IV. 41–52.
- Eco, Umberto 1992: *A Foucault-inga* (Il pendolo di Foucault, 1989) Ford.: Barna Imre Bp., 800.
- Endzelins, Janis 1945: *Ievads baltu filologija* (Bevezetés a balti filológiába) In: 1971–82: IV/2. 352–410.
- Endzelins, J. 1971–82: *Darbu izlase* (Válogatott művei) I–IV. Riga.
- Engel, Carl (szerk.) 1939: *Ostbaltische Frühzeit* Leipzig, 498.

- Engels, Friedrich 1970: *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, 1884) In: Marx-Engels: Művei. 21. 21–157.
- Engels, F. 1970a: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* (L. F. und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie, 1888) In: Marx-Engels: Művei. 21. 253–293.
- Esterházy Péter 1979: *Termelési regény (kissregény)*. Bp., 474.
- Ethnic 1981: *Ethnic changes Seattle-London*, 331.
- Falkenhahn, Viktor 1941: *Der Übersetzer des litauischen Bibel Johannes Brekke und seine Helfer Königsberg-Berlin*, 487.
- Faragó József 1991: *Nyelvében él a nemzet „Élet és irodalom,”* szept. 27. 11.
- Finno-ugrú 1979: *Finno-ugrú i szlavjane Leningrad*, 175.
- Gaižutis A. (szerk.) 1992: *Ikikrikščioniškios Lietuvos kultura* (Litvánia kereszténység előtti kultúrája) Vilnius, 245.
- Gamkrelidze, T. V. Ivanov, V. V. 1984: *Indoeuropejszkij jazük i indoeuropejcu*. 1–2. Tbilisi, XCVI+428., 1328.
- Geschichte 1964: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur I-II* Zürich.
- Gimbutiene, Marija 1977: *Apie lietuviu mitologijos populiarizacijos reikala bei šaltinius baltu mitologijai atkurti* (A litván mitológia népszerűsítésének ügyéről és a balti mitológia rekonstrukciójának forrásairól) „Metmenys”, 203–206.
- Gineitis, Leonas 1991: *Prusiškasis velyvojo etapo patriotizmas ir liuanistika* (A porosz hazafiság egy kései szakasza és a litvánisztika) „Lituanistica”, 1991/4. 64–85.
- Goethe, J. W. 1820: *Annalen*. In: MDCXL: 30/ 346–47.
- Goethe, J. W. 1826: *Kurze Anzeigen* In: MDCXL: 38/ 48–55.
- Goethe, J. W. MDCXL: *Sämtliche Werke*. 1–40. Stuttgart-Berlin.
- Grabowicz, George 1981: *Toward a history of Ukrainian literature* Cambridge (Mass.), 103.
- Greimas, Algirdas J. 1979: *Apie dievus ir žmones* (Istenekről és emberekről) Chicago, 360.
- Greimas, A. J. 1988: *Antanas Smetona ir kas toliau* (A. S. és hogyan tovább) „Naujoji Viltis” (Chicago), 1988/21. 32–40.
- Grierson, Philip 1975: *The European Heritage*. In: Blacker – Loe-we 1975, 225–258.
- Gudavičius, Edwardas 1989: *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžius* (A baltikumi kereszties háborúk és Litvánia a 13. században) Vilnius, 191.
- Gudavičius, E. 1993: *Kas sava ir kas skolinta musu kulturoje* (Mi a saját és mi a kölcsönzött kultúránkban) „Kulturos barai”, 1993/11. 66–69.
- Gurevics, A. Ja. 1972: *Isztorija i szaga*. Moszkva, 197.
- Gurevics, A. Ja. 1979: *Edda i szaga*. Moszkva, 191.
- Gurevics, A. Ja. 1987: *A középkori népi kultúra* (Problémü szrednevekovej narodnoj kulturü, 1981) Bp., 441.
- Hamvas Béla 1985: *Az öt géniuszt*. Bern, 201.
- Harmatta János 1967: *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet*. „Archeológiai Értesítő”, 215–216.
- Harmening, D.-Lutz, G.-Schemmel, B.-Wimmer, E. (szerk.) 1970: *Volkskultur und Geschichte*. Berlin, 694.
- Havelka, Miloš (szerk. és bev.) 1995: *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. (Vita a cseh történelem értelméről) Praha, 867.
- Hegel, G. W. F. 1966: *Előadások a világtörténet filozófiájáról* (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, 1840) Ford.: Szemere Samu. Bp., 821.
- Hellmann, Manfred 1954: *Das Lettenland im Mittelalter* Münster-Köln, 264.
- Hellmann, M. 1990: *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*. Darmstadt, 179.
- Hermegger, Rudolf 1963: *Macht ohne Auftrag*. Freiburg, 478.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984: *Történeti antropológia* Bp., 366.
- Hofer Tamás 1991: *Kulturális pluralizmus „Etnográfia”,* 1991/3–4. 225–230.
- Hofer Tamás 1994: *Interjú „Bukasz”,* 1994/tavaszi. 76–86.
- Hoppál Mihály-Istvánovits Márton (szerk.) 1978: *Mítosz és történelem* Bp., 401.
- Hoppál Mihály-Sadovszky Ottó (szerk.) 1989: *Shamanism. I-II*. Bp.-Los Angeles, 409.
- Horváth Iván 1989: *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben* „Irodalomtörténeti Közlemények”, 1989/3. 193–205.
- Horváth János 1980: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 373.
- Ivanov, V. V.-Nevszkaja, L. G. (szerk.) 1990: *Issledovanija v oblaszti baltu-szlavjanszkaj duhovnoj kulturü*. Moszkva, 256.
- Ivanov, V. V.-Toporov, V. N. 1974: *Issledovanija v oblaszti szlavjanszküh drevnosztej* Moszkva, 341.
- Ivinskis, Zenonas 1938–39: *Medžiū kultas lietuviu religijoje* (A fakultusz a litván vallásban) In: 1978–89: II/ 348–408.
- Ivinskis, Z. 1978–89: *Rinkiniai raštai* (Összegyűjtött művei) I–IV. Róma.
- Jazdzewski, Konrad 1963: *O trupašci i wiarogodności ustnej tradycji historycznej* (A szóbeli történelmi hagyomány tartósságáról és hitelességéről) in: Munera 1963. 7–19.
- Johansons, Andrejs 1975: *Latvijas kulturas vesture 1710–1800*. (Lettorság kultúrtörténete) Stockholm, 647.
- Jonynas, Ambraziejus 1984: *Lietuviu folkloristika* (A litván folklorisztika) Vilnius, 374.
- Jurginis, Juozas 1987: *Lietuvos krikštas* (Litvánia megkeresztelődése) Vilnius, 333.
- Kerényi Károly 1939: *Mi a mitológia?* In: 1988. 5–26.
- Kerényi Károly 1977: *Görög mitológia* (Die Mythologie der Griechen) Bp., 520.
- Kerényi Károly 1988: *Mi a mitológia?* Bp., 335.
- Kessler, Wolfgang (szerk.) 1982: *Kulturbbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert* Berlin, 319.
- Keyes, Charles F. 1981: *The dialectics of ethnic changes in: Ethnic* 1981. 4–30.
- Kiš, Danilo 1983: *Enciklopedija mrtvih* (A holtak enciklopédiája). Beograd, 226.
- Kilian, Lothar 1955: *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten* Bonn, 132.
- Kilian, L. 1982: *Zu Herkunft und Sprache der Prussen* Bonn, 177.
- Király György 1921: *A magyar ösköltészet* Bp., 135.
- Klanciczay Gábor 1984: *A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei* in: Hofer 1984. 23–60.
- Klanciczay Tibor 1966: *Az írók nemzeti hovatartozása* In: Klanciczay 1973. 19–31.
- Klanciczay Tibor 1973: *A múlt nagy korszakai* Bp., 525.
- Knoll, Paul 1991: *The European context of 16th century Prussian humanism* „Journal of Baltic Studies”, 1991/1. 5–28.
- Komoróczy Géza 1990: *Tartalmában strukturalista, formájában nemzeti* „Bukasz”, 1990/nyár. 164–175.
- Komoróczy Géza 1991: *Meddig él egy nemzet? „2000”,* MCMXCI/ szeptember. 13–25.
- Korsakas, Kostas (szerk.) 1962: *Kalba ir literatura* (Nyelv és irodalom) Vilnius, 494.
- Kostrzewski, Józef 1967: *Über den gegenwärtigen Stand der Erforschung der Ethnogenese der Slaven in archäologischer Sicht in: Das heidnische und christliche Slaventum*. Wiesbaden.
- Köhler, Oskar 1961: *Die Historiker und die Kulturmorphologen*. „Saeculum”, 306–318.
- Kraszewski, J. I. 1846: *Witolorauda* Wilno, 284.
- Kristó Gyula 1978: *Volt-e magyaroknak ősi hun hagyományuk?* in: Hoppál-Istvánovits 1978. 55–64.
- Kuper, Leo (szerk.) 1975: *Race, Science and Society* London-Paris, 370.
- Labuda Gerard 1960–75: *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej* (A nyugati szlávok történelmének részletei) I–III. Poznań.
- Lacspleszisz 1975 Moszkva, 350.
- Leach, Edmund 1990: *Aryan Invasions over four millennia* in: Ohnuki-Tierney 1990. 227–245.
- Lebedys, Jurgis 1940: *Kraševiskio lietuviškoji trilogija šimto metu perspektyvoj* (Kraszewski litván trilógiája száz év távlatából) In: 1972: I/339–355.
- Lebedys, J. 1972: *Lituanistikos baruose* (Litvanisztikai tanulmányok) I–II. Vilnius.
- Le Goff, Jacques 1965: *Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la chrétienté du IXe au XIIe siècle* in: L'Europe 1968. 63–71.
- L'Europe 1968: *L'Europe aux IX–XII siècles* Varsovie, 527.
- Lehrman, Alexander-Venclova, Tomas 1981: *Algirdo J. Greimo mitologiniu studiju klausimu* (A. J. Greimas mitológiai tanulmányainak a kérdése) in: Užiris 1985. 243–259.
- Lévi-Strauss, Claude 1952: *Race and History* in: Kuper 1975. 95–134.
- Lihacseva, V. D.-Lihacsev, D. Sz. 1971: *Hudozsestvennoe naszledie Drevnej Ruszi i szovremennoszty* Leningrad, 120.

- Littleton, C. Scott 1966: *The New Comparative Mythology* Berkeley-Los Angeles, 242.
- Lowmiański, Henryk 1957: *Zagadnienie roli Normanów w genezie państwa słowiańskich* (A normanok szerepének a kérdése a szláv államok születésében) Warszawa, 202.
- Lowmiański, H. 1963–70: *Początki Polski* (Lengyelország kezdetei) I–IV. Warszawa.
- Lowmiański, H. 1984: *Zagadnienie politeizmu słowiańskiego* (A szláv politeizmus kérdése) „Przegląd Historyczny”, 655–693.
- Maceina, Antanas 1987: *Ora et labora* Perugia, 215.
- Martinkus, Ada 1989: *Eglė, la reine des serpents* Paris, 290.
- Marx–Engels: *Művei*. I–38 Bp.,
- Mierzyński, Antoni 1892–96: *Mythologiae Lituaniae Monumenta* I–II. Warszawa.
- Miścis, Czesław 1988: *Autoportret przekorny* (Alázatos önarckép) Kraków, 350.
- Munera 1963: *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski* Poznań, 426.
- Nádasdy Ádám 1994: *Mijében él a mi? „Bukasz”, 1994/tavasz.* 108–109.
- Naujokaitis, Pranas 1973–78: *Lietuvių literatūros istorija* (A litván irodalom története) I–IV. H. n. (USA)
- Nehring, Alfons 1954: *Die Problematik der Indogermanenforschung* in: Scherer 1968. 385–408.
- Ohnuki-Tierney, Emiko (szerk.) 1990: *Culture trough time* Stanford.
- Okulicz, Jerzy 1973: *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e.* (A porosz földek őstörténete a késő paleolittól a 7. századig) Wrocław, 588.
- Ong, Walter J. 1982: *Orality and Literacy* London–New York, 201.
- Otkupcsikov, Ju. V. 1984: *O mniimih szlavizmah v baltijszkich jazukah „BSZl”, 1986.* 89–102.
- Palmaitis, M. L.–Toporov, V. N. 1983: *Ot rekonstrukcii sztaropruszkogo k rekreacii novopruszkogo „BSZl”, 1984.* 36–63.
- Parolek, Radegast 1978: *Srovnávací dějiny baltických literatur* (A balti irodalmak összehasonlító története) Praha, 126.
- Parry, Milman 1971: *The making of Homeric verse* Oxford, 483.
- Paszkievicz, Henryk 1954: *The origin of Russia* London, 556.
- Patze, Hans 1958: *Der Frieden von Christburg vom Jahre 1249* „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands”, Bd. VII. 39–91.
- Pelikan, Jaroslav 1971–78: *The Christian Tradition* I–5. Chicago–London.
- Pentikäinen, Juha 1989: *The Shamanic poems of the Kalevala and their Northern Eurasian background* in: Hoppál–Sadovszky 1989: 1/97–102.
- Pisani, Vittore 1968: *Rom und die Balten „Baltistica”, IV.* (1). 7–21.
- Pleša, Marian 1982: *Wstęp* (Bevezetés) in: Anonim t.z.w. Gall. III–LXXXIII.
- Pumpurs, Andrejs 1972: *Lačplesis*. Riga, 155.
- Ranke, Kurt 1969: *Orale und literale Kontinuität* in: Bausinger–Brückner 1969. 102–116.
- Rauch, Georg 1982: *Der Rigaer Prophetenclub* in: Kessler 1982. 233–242.
- Ritoók Zsigmond 1973: *A görög énekmondók.* Bp., 163.
- Róna-Tas András 1989: *Nép és nemzet „Valóság”, 1989/6.* 1–13.
- Rowell, S. C. 1994: *Lithuania ascending*. Cambridge, 375.
- Rubulis, Aleksis 1970: *Baltic Literature. A survey of Finnish, Estonian, Latvian and Lithuanian Literatures* Notre-Dame London, XII.+215.
- Rudzitis, Ja. Ja. 1975: *„Lacspleszis A. Pumpura i ego meszto v istorii latviszkoj kulturū* in: Lacspleszis 1975. 18–67.
- Šapoka, A. (szerk.) 1936: *Lietuvos istorija* (Litvánia története) Kaunas, 687.
- Saszkołskij, I. P. 1976: *Problemū etnogeneza pribaltijszko-finniszkių plemen jugo-vosztocnoj Pribaltiki v szvete dannūh szovremennoj nauki* in: Finno-ugri 1979. 41–48.
- Scheiber Sándor 1937: *Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről.* Bp., 77.
- Scherer, Anton (szerk.) 1968: *Die Urheimat der Indogermanen* Darmstadt, 571.
- Schmidt, Peter 1930: *Das lettische Volkslied* in: Schmidt 1930. 310–332.
- Schmidt, P. (szerk.) 1930: *Die Letten* Riga, 472.
- Šmits, P. 1923: *Par musu tautas dziesmu vecumu* (Népdalaink koráról) In: 1923a. 3–25.
- Šmits, P. 1923a: *Etnografisku rakstu krajums* (Etnográfiai tanulmányok) Riga, 140.
- Šmits, P. 1932: *Dažādi laikmeti tautas dziesmas* (Különböző korok a népdalokban) in: Balodis–Šmits–Tentelis 1932. 7–14.
- Šmits, P. 1937: *Vestures nedrosība* (A történelem bizonytalansága) In: 1937a. 27–39.
- Šmits, P. 1937a: *Vesturiski un etnografiski raksti* (Történelmi és néprajzi frások) Riga, 186.
- Scholz, Friedrich 1990: *Die Literaturen des Baltikums* Opladen, 356.
- See, Klaus 1970: *Deutsche Germanen-Ideologie* Frankfurt, 105.
- See, K. 1981: *Edda, Saga, Skaldendichtung* Heidelberg, 539.
- Sonderegger, Stefan 1964: *Überlieferungsgeschichte der frühgermanischen und altnordischen Literatur* in: Geschichte 1964: II/703–761.
- Spekke, A. 1938: *Senas geografiskas legendas par Baltijas juras zemem* (Régi földrajzi legendák a Balti-tenger országairól) „Senatne un Maksla”, 1938/1. 86–94.
- Švabe, Arveds 1923: *Latvju dainu vecums* (A lett dainák kora) „Latvju Gramata”, 1923/9–10. 13–19., 117–122.
- Szabolcsi Bence 1942: *Írott hagyomány – élő hagyomány* In: 1959. 8–18.
- Szabolcsi Bence 1959: *A magyar zene évszázadai* Bp., 371.
- Szarka László 1992: *A történeti Magyarország a szlovák történetírás tükrében „Világtörténet”, 1992/ősz-tél.* 8–23.
- Székely György (szerk.) 1984: *Magyarország története I.* Bp., 1812.
- Szilágyi János György 1982: *„Mi, filológusok” „Antik Tanulmányok”, 167–197.*
- Szili József 1993: *Az irodalomfogalmak rendszere.* Bp., 227.
- Szudnik, P. M. (szerk.) 1980: *Balto-szlavianszkie etnojazikovie kontaktū* Moskva.
- Szűcs Jenő 1992: *A magyar nemzeti tudat kialakulása* Szeged, 330.
- Toporov, V. N. 1980: *Vilnius, Wilno, Vilna: gorod i mif* in: Szudnik 1980. 3–71.
- Toporov, V. N. 1981: *Drevnjaja Moskva v baltijszkoj perspektive „BSZl”, 1982.* 3–61.
- Toporov, V. N. 1982b: *Baltijszkij gorizont drevnej Moskvū „ABS”, 259–272.*
- Toporov, V. N. 1984: *K rekonstrukcii odnogo cikla arhaicsnūh mifopoeticseszkih predstavlenij v szvete „Latvju dainas” „BSZl”, 1986.* 29–59.
- Toporov, V. N. 1990: *Konnūte szosztjazanija na pohoronah* in: Ivanov–Nevszkaja 1990. 12–47.
- Tymieniecki, Kazimierz 1963: *Problem tzw. pónocnych Ilirów* (Az ún. északi illírek kérdése) in: Munera 1963. 261–284.
- Urbańczyk, Stanisław 1980: *Aleksander Brückner i jego prace mitologiczne* (A. B. és mitológiai munkái) in: Brückner 1980. 5–27.
- Užgiris Ē. Ina (szerk.) 1985: *Proceedings of the Institute of Lithuanian Studies* Chicago, 391.
- Vasmer, Max 1955: *Russisches Etymologisches Wörterbuch I–III.* Heidelberg.
- Vike-Freiberga, Vaira 1993: *Dzintara kalna* (A borostyánkő-hegyen) Riga, 178.
- Vikis-Freibergs, V. (szerk.) 1989: *Linguistics and Poetics of Latvian Folk Songs* Kingston–Montreal, 371.
- Vikis-Freibergs, V. 1989a: *The Major Gods and Goddesses of ancient Latvian Mythology* in: Vikis-Freibergs 1989. 91–112.
- Viliunas, Giedrius 1994: *Lituanistai nebebus patriotai profesionalai?* (Nem lesznek többé a litvanisták hivatásos hazafiak?) „Šiaures Atenai”, 1994/46.
- Vogt, Joseph 1949: *Geschichte und Vorgeschichte* (Die Bedeutung der Schrift). In: Vogt 1960. 327–339.
- Vogt, J. 1960: *Orbis.* Freiburg–Basel–Wien, 400.
- Voigt, Johannes 1827–39: *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens* I–9. Königsberg.
- Voigt Vilmos 1994: *A balti finn népek folklórja, mint az európai folklór része* Bp., Kézirat disszertáció. 276.
- Volkaite-Kulikauskiene, R. (szerk.) 1985: *Problemū etnogeneza i etniciszkoj istorii baltov* Vilnius, 289.
- Volkaite-Kulikauskiene, R. (szerk.) 1987: *Lietuvių etnogeneza* (A litvánok etnogeneze) Vilnius, 254.
- Wenskus, Reinhard 1961: *Stammesbildung und Verfassung* Köln–Graz, 656.

Wittgenstein, Ludwig 1989: *Logikai-filozófiai értekezés* (Tractatus logico-philosophicus) Bp., 111.
 Wittram, Reinhard 1971: Methodologische und geschichtstheoretische Überlegungen zu Problemen der baltischen Geschichtsforschung „*Zeitschrift für Ostforschung*“, 601–640.
 Zeids, Teodors 1992: *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti* (Lettország történetének régebbi írásos forrásai) Riga, 216.

Žiemys, Eugenijus 1984: Galima prūsų Ligaschones reikšme (A porosz Ligaschones lehetséges jelentése) „*Mūsų kalba*“, 1984/4.47–48.
 Zientara, Benedykt 1977: Struktury narodowe średniowieczne (Középkori nemzeti struktúrák) „*Kwartalnik Historyczny*“, 1977/2. 287–311.

Jelačić, a gyáva?

A BÁN MÍTOSZÁRÓL

DRAGO ROKSANDIĆ

A Horvátországban 1989 után és a köztársaság függetlenségének 1991-es kikiáltását megelőzően a jelképek mezején szinte semmi sem kovácsolta olyan egységbe a horvát közvéleményt, mint Josip Jelačić bán szobrának újbóli felállítása Zágráb központi téren, a Köztársaság téren, melyet 1945 előtt még Jelačić térnek hívtak.

A szobor felújítását célzó tömegmozgalom paradox volt. Ebben az időszakban a horvát közvéleményben politikailag az „Európába való visszatérés” vágya munkált. A horvát történelem ekkortájt megjelent, többé-kevésbé népszerűsítő interpretációi is hangsúlyosan eurocentrikusak voltak. Jelačić bán azonban a délszláv világon kívül soha, sehol, még az osztrák olvasókönyvekben vagy történelmi munkákban sem volt „hőse” az európai történelemnek. Sőt számos helyen, de leginkább a magyarok körében ő az utolsó figura, akinek a segítségével a horvát-magyar kapcsolatok új fejezete kezdődhetne.¹ Minthogy az említett mozgalom épp akkor vette kezdetét, amikor a horvát-szerb kapcsolatok a világháború utáni legmélyebb szintre süllyedtek, „Jelačić bán visszatérése” ebben a tekintetben is furcsa volt, hiszen épp a horvátországi szerbek, s ezen belül is a krajinaiak voltak annak idején a leghűségesebb követői. És ez még nem minden. Jelačić volt az első horvát bán, aki kinevezése hírére kiáltvánnyal fordult a „Dalmát, Szlavón és Horvát Királyság szerb és horvát népéhez”, hogy aztán épp az ő regnálása alatt kerüljenek be nagyobb számban szerb nemzetiségű képviselők az első modern horvát száborba. Emiatt volt lehetséges egyáltalán 1989-ben Jelačić bán visszatérésében a „normalitáshoz való visszatérésre” tett kísérletet látni – normális viszonyok közepette egy báni emlékműnek, bármilyen ellentmondásos is volt maga a bán, joga van ahhoz, hogy újra eredeti környezetébe kerüljön. Politikai értelemben gesztus volt ez a „kítántorgott Horvátország” visszatelepülésének bátorítására is, amiben minden horvát párt egyetértett.

A bán személyéhez, a horvát bánok többségétől eltérően, olyan képzetek kapcsolódnak, melyek hátrányosak lehetnek Horvátország hosszú távú európai érdekei szem-

pontjából. 1989–90-ben azonban a horvát politikában és közvéleményben kifejezetten hazai motívumok uralkodtak.

A hatalmas bronzszobor, az első ilyen alkotás, amit Zágrábban készítettek, Anton Dominik Fernkor bécsi művész munkája. 1866. december 16-án, a Habsburg-vereség utáni nehéz napok egyikén leplezték le, s az ünepség valamiféle csendes politikai demonstrációvá alakult át. A horvát közvélemény ekkor már világosan látta, hogy a meggyengült dinasztia a magyar nemzeti mozgalommal kiegyezve próbálja megalapozni saját maga és a Monarchia jövőjét. A Monarchia átrendezésének ausztrósláv tervéről, amelyhez Jelačić még 1848-ban számos kapoccsal rögzítette kARRIERÉJÉT, ekkor már hallani is alig lehetett. Ha Jelačić már nem is volt az élők sorában, ha az ausztróslavizmus halvaszületettnek is bizonyult, a Jelačić bálnak emelt szobor a horvát nemzeti tudatban azonnal valamiféle melankolikus, romantikus ellenzéki jelentést kapott, természetesen szigorúan a legitimista határokon belül. Jelačić szobra ebben az értelemben soha nem lehetett valamiféle pragmatikus, célirányos politikai ideológia szimbóluma, s szinte nem is akadt horvát politikai párt, amelyik Jelačićban politikai elődjét ismerte volna fel. Mégis, alig akad személyiség, akit annyira elfogadott volna a horvátok kollektív tudata, akit annyira elismertek volna „alulról”, mint őt. Talán csak a zágrábi katedrális uralta inkább Zágráb látképet, mint a bán szobra. A szobor esetében a horvát népi kultúra (amelybe beleértendő a zágrábi városi tájkép népi közképzete is) és a horvát politika közötti viszonyban mégiscsak egyfajta civil autonómia uralkodott, ami mind az 1941–45, mind az 1945–48-as időszakban (főként az utóbbiban) alapjaiban kérdőjeleződött meg.

Jelačić szobrát 1947. augusztus 25-ről 26-ra virradó éjjel szedték szét és vitték el arról a térről, amely akkor már nem az ő nevét viselte. A szobordöntés tehát a horvát nép 1941. augusztus 27-i felkelésére megemlékező ünnep előestéjén történt. Ennél is fontosabb, hogy az esemény az európai forradalmak 100. évfordulójáról megemlékező ünnepi eseményeket közvetlenül megelőzően zajlott le. A bán szobrát akkor vitték el, amikor a horvátországi és jugoszláviai forradalmi vezetés, a sikeres népi felszabadító háború biztosította tekintéllyel a háta mögött, szerette volna kisajátítani magának a Szov-

Az írást kéziratból közöljük

¹ Igaz, a szobrot – tekintettel az északi szomszéd esetleges érzékenységre – az újrafelállítás során dél felé fordították.

jetunio mögötti tekintélyt parancsoló második helyet a kommunista országok körében. Eme ambíciók fényében Jelačić zágrábi szobra természetesen nem kívánatos vált. A marxizmus klasszikusai ugyanis 1848–49-ben a bánnak, a horvátoknak és más délszlávoknak ellenforradalmi tulajdonságokat varrtak a nyakába, így hát számos horvát és más jugoszláv kommunista számára, akik fejükben a szent szövegek súlyos terhét hordozták, Jelačić eltávolítása a város főteréről a forradalmi törvényesség mintapéldájának tűnt.

Ha már itt tartunk, nem a jugoszláv kommunisták voltak az egyetlenek, akik úgy hitték, hogy a jövőért vívott csatát nem nyerhetik meg, ha nem konstruálnak új múltat is. Ebbéli igyekezetükben a marxisták ellenfelei is bőségesen használták a két háború között, s főként az 1941–45-ös időszakban Marxtól és Engelsestől származó, horvát témákra írott variációit arra, hogy bebizonyítsák a marxizmus teljes abszurditását a horvát kultúrában. Persze a horvát kommunistáknál is felfedezhetőek voltak a tanácsalanság jelei a nemzet marxista felfogásával kapcsolatban, a horvát történelem marxista értelmezéséről már nem is szólva. Nem véletlen, hogy a horvát történetírás egyetlen európai jelentőségű marxista történetíró sem tarthat számon. Marx és Engels idézésével a XIX. századi horvát történelemről szóló munkákban nem lehetett volna messzire jutni. E szövegek nagy részét már a feledés homálya borítja, s ha egyiket-másikat leporoljuk, olyan példányokat találhatunk köztük, mint Engels kimerítő cikkét *A magyar harcról*, (Neue Rheinische Zeitung, 1849. január 13.), amelyben a szerző így ír:

„Nincs olyan ország Európában, amelynek ne lennének valamelyik zugában egy vagy több nép romjai, egy korábbi lakosság maradványai, háttérbe szorítva és leigázva attól a nemzetől, amely később a történelmi fejlődés hordozójává lett. Ezek a népmorzsa egy, a történelem menetétől, mint Hegel mondja, környezetlenül eltiport nemzet maradványai, mindenkor az ellenforradalom fanatikus hordozóivá lesznek, és teljes kiirtásukig vagy elnemzetietlenedésükig azok is maradnak, ahogy egyáltalában már egész létezésük tiltakozás egy nagy történelmi forradalom ellen. ... Ilyenek Ausztriában a pánszlávista délszlávok, akik nem egyebek, mint egy felette zavaros ezer éves fejlődésből kikerült népmorzsa. Hogy ez a szintén felette zavaros népmorzsa a maga údvét csakis az egész európai mozgalom visszafelé fordulásában látja, mert annak az ő számára nem nyugatról kelet felé, hanem keletről nyugat felé kell haladnia, hogy az ő számára a felszabadító fegyver, az egység köteléke az orosz kancsuka – ez a világ legterjedtebb dolga. ... De ha (a magyarok) elbuknak, dicsőségesen buknak el mint az 1848-as forradalom utolsó hősei, és csak rövid időre. Akkor a szláv ellenforradalom a maga egész barbárságával egy pillanatra elárasztja az osztrák monarchiát, és a kamarilla meg fogja látni, hogy miféle szövetségei vannak. Ám a francia proletariátus első győztes felkelésekor ... szabaddá lesznek az ausztriai németek és magyarok, s véres bosszút állnak a szláv barbárokon. Az az általános háború, amely akkor fog kitörni, szétrobbantja majd ezt a szláv Sonderbundot és úgy megsemmisíti mindezeket a csökönyös kis nációkat, hogy a nevük sem marad fenn. A következő világháború nemcsak reakciós osztályokat és dinasztiákat, hanem egész reakciós népeket fog eltüntetni a föld színéről. És ez is haladás.”

Ez a kicsit talán hosszúra sikeredett idézet csak egy a jellegzetesebbek közül, amelyek a forradalmi nemzetekkel (a magyarral, a lengyelrel, a némettel stb.) szembeállítják az ellenforradalmiakat (többek között az összes többi a Balti-tengertől az Adriáig és az Égei-tengerig, különös tekintettel a horvátokra, szerbekre és egyéb délszláv nációkra, valamint Josip Jelačić bárnra, mint eme „népmorzsa” megtestesítőjére).

Engels meglehetősen brutális volt a forradalom geostratégiai kombinációinak felvázolásakor, Marx inspirációit talán máshonnan merítette, ám végkövetkeztetései nyilvánvalóan összecsengenek:

A világhírű sípehsalarnak, Jellachichnak a vezetése – akinek a neve oly nagy, hogy „kardja villanására a hold rémülten a felhőbe rejtőzik”, akinek minden alkalommal az ágyuk dörgése mutatja az irányt, hogy merre kell kerekget oldania – semmi kétséget nem hagy, hogy magyarok és bécsiek

„Dunába kergetik ezt a csürhét szétszórják majd ezt a csöcseléket éhes koldust, életet meguntat, földönfutó sok csibész csavargót, horvátok seprűjét, parasztk alját, kiket kihányt torkig lakott földjük bolond kalandra, biztos pusztulásra.”

Későbbi jelentések szörnyű részleteket fognak hozni a horvátoknak és a „törvényes rend és alkotmányos szabadság” más lovagjainak gaztetetéről. (Karl Marx: A legújabb hírek Bécsből, Berlinből és Párizsból, Neue Rheinische Zeitung, 1848. nov. 5.)

Avagy:

„A német parlament! ... Azok az urak, akik annyira a szívkön viselték Németország kultúrtörténetét, átengedték a kultúra gyakorlati alkalmazását egy Jellachichnak és a horvátjainak!” (A frankfurti gyűlés, Neue Rheinische Zeitung, 1848. november 23.)

Hogy többet már ne is idézzünk:

„Vajon nem a humanitás apostolai, Widischgraetz és Jellachich voltak-e a város urai? Vajon a vörösköpenyesek meg a csász. és kir. csapatok nem hirdették-e fosztogatással, gyűjtogatással, öldökléssel és megbecstelenítéssel mindenki számára érthetően a béke és az alkotmányos szabadság evangéliumát?” (Karl Marx: A frankfurti bizottság jelentése az osztrák ügyekről, Neue Rheinische Zeitung, 1848. nov. 28.)

Mint hogy az 1948-as Tito–Sztálin konfliktus hamarosan értelmetlenné tette a „jugoszláv kulturális forradalom” számos kezdeményezését, így a bán „elítélését” is, megnyílt az út, még ha alig észrevehetően is, a rehabilitáció előtt. A rehabilitáció jogát a kommunisták „nem hivatalosan” olyan embereknek engedték át, akik semmi szín alatt nem voltak összefüggésbe hozhatók a forradalmi élcsapattal. Konkrétan, Jaroslav Šidak professzornak. Az *Enciklopédia Jugoslavije*, a Miroslav Krleža irányítása alatt folyó gigantikus vállalkozás 4. kötetében (Zágráb, 1960.) Šidak szokatlanul hosszú szócikket írt a bánról, amely új kutatásokra ösztönzött, s nem helyezett kilátásba újabb „örök igazságokat”. Hogy mennyire fontos volt ez a szócikk, jelzi egy 1958-as bejegyzés is Krleža naplójában. A jegyzet Krleža egy, az elhanyagolt egykori Jelačić-házban (véletlenül?) tett séta után vetette papírra.

„Jelačić házát kultúrtörténeti múzeummá lehetne átalakítani. Öbánsága elég sok lázadó parasztot meggyilkolt és felakasztott 1848–49-ben, de mindezt elfújta a szél, és senki nem tud

róla semmit... Ez a báni otthon jó történettudományi információkkal felszerelve többet mondana, mint ez a mostani, közönséges kocma, ami, nota bene, ordít az ürességtől." *Fragmenti dnevnika iz godine 1958, 1-3., Forum, Zagreb, 1973, XXV. br. 1-2, 11. old.*)

Krlježa ekkor még mindig nem kíván vitába szállni Jelačić „forradalmi” interpretációjával, de nem tud ellenállni a kísértésnek sem, hogy legálább egy naplójegyzet erejéig ne legalizálja Jelačić újraértékelésének a szükségességét, s teszi mindezt a lerombolt báni kúria díszletei között. Ennek ellenére Krlježa soha nem volt szentimentális Jelačićyal szemben – épp a horvát érdekeket szem előtt tartva azok között tartotta számon, akik vajmi keveset tettek a történelmi homály eloszlatásáért:

„Jelačić az *Aula est pro nobis* jelszóval menti meg negyvennyolcban a dinasztíát. Holott az aula természetesen egy pillanattig sem volt *pro nobis*.”

„... (a *dimasztia*) ugyanilyen véresen verte le Horvátországban is a paraszti tömegek lázadását, hogy aztán később perfiá politikájáért minden felelősséget épp a horvát (grancsár) erkölcsre hártson. (Néhány szó a kispolgári historizmusról általában, in: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1971.)

Ha Krlježának szemére is lehetne hányni bizonyos baloldali „aberrációkat” a horvát kultúrában, ezt egészen biztosan képtelenség lenne megtenni Ivo Franges egyetemi professzor, a nagy hatású *A horvát irodalom története* c. mű szerzőjének. Ez a munka 1987-ben jelent meg, akkor tehát, amikor már sokkal nyíltabban lehetett Jelačićről beszélni, mint 1958-ban:

„A kijózanodás 1848/49 után annál fájdalmasabb és nehezebb volt. Szinte az egész illír értelmiség Jelačić intervenciója mögött sorakozott fel, s az akcióban elsősorban védekezést látott a magyar vezetők esztelen horvátellenes megnyilvánulásaiával szemben. Ám a nemzet megmentőjeként fellépő Jelačić hamarosan közönséges cári tiszté vedlett vissza. Csapatái

segítettek a magyar forradalom elfojtásában és megmentették a birodalmat. A jutalom a legsötétebb abszolutizmus volt és Jelačić merőben formális, haláláig szóló báni megbízatása (1848–1859). A horvátok még egy csatát elvesztettek, bátorságukat a világ mint a reakció gyászos védelmét fogta fel. Kosuth megalázó kijelentéseit a horvátokról a világ meg sem hallotta, Mazuranić profetikusan, fájdalmas-gyászos kiáltványát, a „Horvátok a magyarokhoz” címűt, a korabeli Európában akkortájt megjelenő bibliai stílusú szövegek irodalmi szempontból egyik legértékesebb darabját, még annyira sem olvasta. Az észrevételenség nyelte el Mazuranić másik, briliáns munkáját is, az 1848. augusztus 5-én írott „A horvát szabor kiáltványa Európa többi népeihez” címűt: a világ népei ismét nyugodt lelkiismerettel vadembereknek neveztek minket. Pontosan 1000 évvel azután, hogy Gottschalk látogatást tett Trpimir hercegnél, Marulić, Flacius, Vrančić, Dominis, Gundulić, Križanić, Getaldić, Bosković, Mazuranić és sokan mások után ismét barbár birodalom lettünk.” (161–162)

A kormány döntése után, hogy a Köztársaság térnek visszaadja eredeti nevét, bár egyöntetű lelkesedés kevés volt érzékelhető, tény az is, hogy jószerevel ellenvélemények sem fogalmazódtak meg. A horvát közvéleményben a kommunizmus bukása és Jugoszlávia vége felett érzett öröm kizárta a kritikai kérdésfeltevés lehetőségét arról, hogy miféle horvátság születik is újjá Jelačić bán visszatéréseivel a horvát politikai közbeszédbe, a zágrábi városi tájképbe, az emberek mindennapjaiba. Csak annyi bizonyos, hogy a bán szobrának helyreállítását nyilvánosan is támogatók motivációi mind politikailag, mind kulturális gyökereikben erősen különböztek. Ezek az eltérések csak a szobor felállításának első évforduló ünnepségein törtek nyilvánosan is a felszínre. Az a világ, amely az ellenzéki Horvát Szociálliberális Párt és a kormányzó Horvát Demokratikus Közösség vezetői között alakult ki arról, hogy kié volt a nagyobb szerep a rehabilitációban, megmutatta azt is, hogy a „horvát jövőstratégiák” kérdésében igen mélyek a különbségek. Ám a horvát helyzet akkori bizonytalansága egyszerűen kizárta annak a lehetőségét, hogy ezekről a témákról bármiféle kiadós polémia induljon el.

Ö V A L A T T

Te vagy a fény a lángoszlopban

ZELEI MIKLÓS

Négyszázezer petesejt! Egyetlen nőben két Szeged, még sincs a fajfenntartás megoldva. Szenvedélytől lustos az esztét veszthező hörgő férfi, kéjsikolyait hallatja csapzottan az asszony, hánycsók a lepedőn magukat, ahelyett, hogy szemük előtt a boldog jövő bátor, értelmes fiait, és szép, okos lányait látnák. A kétvárosnyi népet, kit az ő kötelességük a nemlétből józan elmével kivezetni.

Nincs is szemük. Vörös karikáktól, csillagsziporkáktól vakulnak, gyönyörben tekerget testük vad képei veszik el látásukat, és amikor abba hagyják végre, két-háromszázmillió hím ivarsejtet herdálnak el egyetlen másodperc alatt.

Háromszázmillió rohamozó huszár szegzi előre magát, de jö-

vője csak egynek van közülük! A többieknek nem adatott alkalom, hogy adósságukat megfizessék. A pazarvágy halottai. Elvesztik a csatát, a háborút, és jelentéktelen, tisztavirág életüket.

Az érzékiség rabszolgasorába rokkant szerencsétlen férfitársaim és nőitársaim ahelyett, hogy azért küszködnének, miképp juttassák biztos célba a milliókból az egy huszárt, romlottságukban odáig süllyedtek, hogy inkább mérget kevernek, hurokot vetnek, csapdát állítanak annak az egynek is, csak hogy elpusztuljon, mert áldozni nem akarnak másutt, mint önmohóságuk undok oltárain.

Világos, hogy egy nagy spermium kell. A huszonnegyedik órában vagyunk, amikor még engedelmességek az ész parancsának, hogy véget vessünk teremtő erőnk fecsegtetésének, és azt az ondósejtet fejlesszük, amelyik célba ér.

A pazarlás és létfecsérlés folszámolásának első lépéseként a két herét egy nagy herévé kell egyesíteni, így lesz alkalmas arra, hogy kitermelje az egészséges, az életrevaló, a férfias hím ivarsejtet.

Új korszak kezdődik ezzel, amelyben nem kótyavetyélheti magát kettőbe, jobbra meg balra, a petesejteket érlelő petefé-

Jelačićről igen sokat írtak már életében is, s ez több-kevesebb folyamatossággal mind a mai napig tart. Ennek ellenére mindmáig nem született róla olyan monográfia, amely egy sor alapvető kérdésben eloszlatna volna a homályt.¹

A horvát történészek újabb nemzedékei számára a nyelvi korlátok miatt ismeretlenek a Jelačićről szóló magyar történeti munkák. Ezen csak elenyésző részben segítenek a magyar történészek tollából valamely világnyelven megjelent dolgozatok. Szembetűnő, hogy mind a horvát, mind a magyar oldalon az akadémiai historiográfia keretein belül született újabb munkák jóval visszafogottabbak sok apró részlet megítélésében. Jó példa erre Deák István Kossuth-monográfiája is (Rechtmaßige Revolution, Lajos Kossuth und die Ungarn 1848–1849, Budapest, 1989.) A Hanák Péter és munkatársai által írt ismert tudományos-ismeretterjesztő szintézis (The Corvina History of Hungary from Earliest Times Until the Present Day, Budapest, 1988, 1991) azonban megmaradt a túlságosan is szigorú, sommás ítéleteknél, amelyek egyébként oly szép számmal találhatók mind a két oldalon.

„Másnap [szeptember 11-én, D. R.] a Horvátországban ál-

¹ Az újabb horvát történetírásban először – már említett szócikében – Šidak professor hívja fel a figyelmet a Jelačićről szóló legfontosabb művekre (Enciklopedija Jugoslavije, 4. kötet, HIL, Jugoslavija, Zagreb, 1960.). Az 1989 után napvilágot látott számos munka közül a legátfontosabb feltétlenül Andjelko Mijatović „Ban Jelačić” c. tudományos-ismeretterjesztő monográfiája, mely számos illusztráció mellett kimerítő irodalomjegyzéket is tartalmaz, mind a régebbi, mind az új historiográfiát áttekintve – ám, fájdalom, szinte kizárólag a horvát és a szerb nyelvűt. A bán életébe és tevékenységébe a fent említett könyvvel sokkal átfogóbb betekintést enged azonban az a dokumetum-életrajz, amelyet még a 19. században írt franciául a bán barátja, Josip Neustaedter (1796–1866), amelyet telejs terjedelmében először 1940-ben adtak ki Zágrábban (Le ban Jellacic et les événements en Croatie depuis l'an 1848). A könyvet Igor Gosti szerkesztésében nemrég horvátul megjelentették.

lomázó császári csapatok lerohanták Magyarországot. Élűkőn Jelačić báró hadseregtábornok, horvát bán állt, a dinasztiahoz abszolút hűséget tápláló tiszt.” (108. o.)

Vagy:

„Szeptember 29-én a Forradalom fegyveres erői Pákozdnál megfutamtották Jelačićot. (109. o.)”

A horvát történetírásban belül könyvtárnyi irodalom létezik arról, hogy vajon Jelačić horvát vagy császári csapatok élén indult-e Magyarország ellen, s azok a részletek, melyek azt beszélnek el, hogy miként cserélték a horvát zászlókat császáriakra, már-már anekdotikusak, s részei a Jelačićről kialakult népi képnek is. A legnagyobb részt rosszul felszerelt, fegyelmezetlen népi hadsereg, amely a parancsnoksága alatt Magyarországra indult, elsősorban reguláris császári sereg volt. A Katonai Határőrvidék legjobb ezredei eközben Radetzky vezetése alatt Itáliában harcoltak.

Šidak a magyaroktól eltérően ítéli meg a pákozdi ütközetet:

„A csata, melynek Pest sorsáról kellett volna határoznia, végül is eldöntetlen maradt. A magyar hadsereg visszavonult, Jelačić pedig háromnapos tűzszünetet kért, amely alatt egyszer csak felkerekedett az osztrák határ felé, hogy ott csatlakozhasson hozzá az erősítés és rendbe szedhesse rosszul ellátott és felszerelt csapatait.” (Šidak, 1960, 480.)

Napnál is világosabb tehát, hogy mindkét történetírára számos kutatási feladat vár még az 1848/49-es esztendő kapcsán, s csak reménykedhetünk abban, hogy az előttünk álló 150. évforduló megfelelő alkalmat nyújt majd e munkák elvégzésére. Addig azonban jobbra az időről időre felelevenített vagy éppen újonnan alkotott sztereotípiák mezején vagyunk kénytelenek topogni, márpedig ezeket olyan igények hívták életre, melyeknek magához Jelačićhoz vagy az 1848/49-es esztendők horvát-magyar viszonyához jószerivel semmi közük sincs.

A Jelačićről kialakult sztereotípiák, legelső sorban azok, amelyek – például a magyar hagyományban – mint nyúlész-

szek sem. A szétforgácsolt erővel létrehozott, életképtelen, biológiai selejt petesejtet az egészségtől duzzadó, életerős, nagy kaliberű spermium becsapódásakor szétcsapja, semmivé teszi.

Lejárt a női ivarsejt tértelenségének ideje is, amely az emberiség egész eddigi történetét jellemezte. Az összevont petefészkek a méh központjában helyezkedve el, pilléreként tartja a hatalmas, új petesejtet, amelyet az egyesült erő akkorára növesztett, hogy a teremtést mindenképp kibírja.

A nagy spermium azonban szétrepeszthetné a merev, netán túlkeményedett hímveszűt. Ha ezt bonyolult élettani kísérletek árán sikerül is nagyrészt kiküszöbölni, azzal továbbra is számolnunk kell, hogy a túlkeményedés bujasághoz vezet, a bujaság pedig mindent eltípor, ami útjába kerül.

E fenevadnak tékozló tenyésztői is az áldozatai, mert a holnapot éldelő fecsér népség a mártíri fel, préda testük az elpocsékolt életek nagy temetőjébe, a tíz- és tízmillió halott közé hullik, ahol – ó, a természet meggyalázásának halálos gyümölcse – ivadékaik teteme várja őket, s nem lesz, ki szíjukat megjelölje.

A lány hímtag a kibontakozás. Százszázalékos biztonságot

ugyanis a legbonyolultabb kísérletek árán sem érhetnénk el. Mindig megmaradna a lehetősége, hogy az ondósejt repülés közben felsérti a túlkeményedett hímveszű belső felületét, aminek a következményei fájdalmak, nem egy esetben komoly sérülések is lehetnének. Mindezek nem csupán károsodásokat okozhatnak, köztük esetleg maradandóakat is, de félelmeket, fölös gátlásokat, görcsöket eredményeznének, előnytelenül befolyásolva így a nemzési kedvet, ami célunkat, az ember végső felszabadítását halasztaná el megint, most már beláthatatlan időkre!

Új Ádámot! Új Évát!

A szoptatási versenyek illata, a rózsás csecsemők teli mosolya, a nép boldogságának cuppogása fogja betölteni a teret.

Egy asszony tizenhat emlővel, s ha csak minden második üzemel egy időben!

De ha sikerül elérni, hogy a napi hozam elérje a tizenhat literet, akkor a tejlecc teljes hosszában, két emlősorból egyszerre tizenhat új ember szívja magába a holnapot. A boldog jövő tizenhat kútja! És a túlszárnyalás, anyatejgejzrek, egyetlen édesanyán harminckét, hatvannégy, százhuszonnyolc emlő.

És benépesítjük a földet.

vű és tehetségtelen hadvezért mutatják be s vonják kétségbe jellemét, nemritkán már atyját, Franjót (1746–1810) is mint gyáva alakot hozzák hírbe. A horvát oldalon a családi származást boncolgatják Šidak számára fontosabb, hogy a kis Josip még tízéves sem volt, amikor elvesztette apját (Šidak, 1960, 478.) Mijatović viszont a magyar történetírásban meggyökerezett sztereotípiával szemben épp arról kívánja meggyőzni olvasóit, hogy a jövőd horvát bán atyjától épp a kivételes bátorságot örökölte.

„Az osztrák harctéren tett kimagasló katonai szolgálataiért Franjónak 1799-ben Mária Terézia vitézi keresztjét adományozták, a legmagasabb kitüntetés, amit katonatiszt a Habsburg-hadseregben megszerezhetett. Ekkor kapta bárói címét is. 1800-ban almarsallá nevezték ki, s egy határőrezred parancsnoka lett.” (Mijatović 1990, 19.)

A magyar és több más európai nemzeti történetírástól eltérően, melyek a Habsburgokhoz fűződő horvát viszonyban leginkább a feltétlen hűség és odaadás bizonyítékait keresik, a horvát historiográfiában – a hagyományos munkákban csakúgy, mint az újabb, frissebb szelleműekben – gyakrabban olvashatjuk, hogy a Habsburgok kijátszották a horvátok bizalmát, amit az utóbbiak szolgálataival is bizonyítottak. Ez a megközelítés jellemzi a következő részletet is Josip atyjának Mijatović-féle életrajzából:

„A hadseregben eltöltött 42 év szolgálat után igaztalanul megvádolták avval, hogy indokolatlanul parancsolt visszavonulást a Habsburg-csapatoknak a túlerőben lévő francia hadsereggel szemben, majd pedig nyugdíjazták. Miután ártatlansága bebizonyosodott, 1808-ban reaktiválták.” (Mijatović 1990, 19.)

Miután számos hasonló elem található Josip Jelačić és az udvar kapcsolatában is, az atyáról és a fiáról szóló történet ebben az interpretációban gyökeresen más értelmet nyer, mint amit a magyar történetírás sugall. Ha a horvát historiográfiában össze is vetik az atya életpályáját a fiúval, csak annak hangsúlyozása érdekében teszik, hogy bátorságuk és hűségük dacára mindkettőjüknek a baj jutott osztályrészül, szenvedtek az irányukban megnyilvánuló bizalmatlanságtól, a felsőbbség hálátlanságától stb. Nem lennének meglepve, ha a magyar történetírásban is felfedezhetőek lennének hasonló motívumok a magyarok és a Habsburgok viszonyának ábrázolásakor.

Mint hogy a bán 1848-as magatartása számos kételyt ébreszt, az egyik legegyszerűbb magyarázat az, hogy Jelačićot Bécsben készítették fel, mégpedig kora ifjúságától kezdve, amikor apátlan félárvaként a híres Theresianum diákja lett. Az intézményben még magának I. Ferencnek a figyelmét is magára vonta, mint a legtöbbet ígérő növendékek egyike. (Mijatović 1990, 19.) És ha tekintetbe vesszük azt is, hogy ifjú példaképei Savoyai Jenő, Kaunitz és Metternich voltak, amint azt a magyar történetírás előszeretettel hangsúlyozza (s feledkezik meg róla oly buzgón a horvát), megállapíthatjuk, hogy a kép róla mint feltétlen „Homo Austriacusról” töretlen.

A horvát történetírásban azonban Jelačić szellemiségének egészen más magyarázata van forgalomban. Nem hallgatják el ugyan, hogy korai költői munkáit németül írta (*Eine Stunde der Erinnerung* 1825), de teljes joggal hangsúlyozzák, hogy Jelačić azoknak a határőrvidéki katonatiszteknek az egyike volt, akik kezdetől támogatták az illír mozgalmat, a horvát nemzeti

újjaszületést. A magyar történetírás figyelmét sem kerülte el az a tény, hogy a bán illír költő is volt, sőt talán még el is túlozzák ennek a jelentőségét akkor, amikor költői munkásságát az illír függetlenségi harccal hozzák összefüggésbe – ilyesmire Jelačić esetében szó sem volt. Sokkal fontosabb viszont, hogy a leendő bán nyílt természetű, jól kommunikáló személyiségként ismerték, aki számos egyéb olyan tulajdonsággal rendelkezett, amelyek elfogadhatóvá tették a legkülönbözőbb társadalmi közegekben. Ezért voltak teljesen különböző származású emberek egyként hajlandók elfogadni őt bánnak. A választékos bécsi modort kitűnően elsajátító nemesember minden bizonnyal az egyszerű emberekkel való érintkezés fortélyait is ismerte. Ebben az értelemben határozottan „liberális konzervatív” volt, a különféle társadalmi rétegekhez tartozó emberek egymás közötti érintkezése tekintetében megtestesítője annak az ideálnak, amelyet az illír mozgalom hajnalán Janko Drašković gróf fogalmazott meg *Disertacija ili Razgovor* (1832) c. művében. Ráadásul, ismét a drašković mintát követve, Jelačić a nemzeti és vallási értelemben kifejezetten toleráns főtiszt egyike volt, ami már a határőrvidéki szolgálata idején rendkívül népszerűvé tette nem csak a horvátok, de a helyi szerbek körében is – olyannyira, hogy leghűségesebb személyes emberei is feltehetőleg a parancsnoksága alatt álló banijai szerbek közül kerültek ki.

Közvetlen felettese, Kempen vezérőrnagy 1847-ben a következő hivatalos jellemzést adta róla (s ez később Jelačić személyiségének romantikus idealizálásához szolgáltatott alapot):

„Ír és olvas németül, horvátul franciául és magyarul, meglehetősen jól bírja az olaszt és a latint, s tudásának tökéletesítésére törekszik. Áthatja a becsület tudata, egyesíti magában a szív nemességét és a jóságot; tüzes lelkiülete kissé ingerlékeny nyé teszi; erkölce kifogástalan, viselkedése barátságos, életvitel egyszerű és rendezett; az emberekkel való érintkezéskor vidám; alárendeltjeivel inkább jóságos mint szigorú.

A katonai szolgálataban gondos, igen mozgékony és munkás, s különösen kedvére való a határőrvidéki szolgálat, bár jól eligazodik a gyalogsági és a lovassági szolgálataban is; az ezredet ügyesen irányítja. Kitűnő adottságai mellett, melyeket a tapasztalat támogat, gyors és általában helyes ítélőkészség jellemzi. A legmesszebbmenőkig képes önmaga tökéletesítésére.” (Neustaedter, 1994, 273–274.)

Függetlenül attól, hogy ezek a hivatalos jellemzések mennyire voltak rutinjellegűek, tény marad, hogy Jelačićot mint átlagon felüli képességekkel rendelkező férfit tárják elénk, s ez éppenséggel nem volt olyan nagyon gyakori eset. Mindenesetre nyoma sincs bennük a korabeli magyar ábrázolásokban visszaköszönő kártyás-kicsapongó életmódnak.

A Jelačićról kialakult sztereotípiák fényében talán az a tény a legfigyelemreméltóbb, hogy a leendő bán folyékonyan beszélt magyarul. Ne felejtjük el, hogy ebben az időben, és később, az 1868-as magyar–horvát kiegyezés után is kevés horvát beszélt magyarul, a határőrvidéken, ahol a hivatalos nyelv a német volt, meg még kevesebb. Hogy Jelačić, „a magyarság eme esküdt ellensége” úgy beszél magyarul, mint németül, ez úgyszólván lenyűgöző. És vajon nem azt sejteti-e – amint azt Šidak ki is mondja –, hogy a lelegejtől fogva a magyarokkal való megegyezést pártolta

(„per pacta”, i. m. 479.)? Ebben az esetben viszont a Magyarországgal szembeni „merényletét” is illene másképp megvilágítani.

Már Sidak is felhívta a figyelmet arra, hogy Jelačić báni kinevezését a magyar konzervatívok is támogatták:

A Néppárttal már korábban is szoros kapcsolatokat ápoló magyar konzervatívok körében Kulmer F. báró hamarosan azzal a javaslattal állt elő, hogy a király közeli barátját nevezze ki bánná, s ezzel egy időben, de saját szakállára, Kulmertől függetlenül, Gaj is lépéseket tett annak érdekében, hogy a kinevezéshez megszerezze a liberális grazi főherceg támogatását (i. m. 478.).

Arról, hogy a magyar oldalon nem volt semmiféle atavisztikus viszolygás Jelačićtól, Deák már említett Kossuth-monográfiájából győződhetünk meg:

az erdélyi alkancellár, báró Jósika Samu javaslatára Josip Jelačićot nevezték ki Horvátország bányájává (i. m. 78.).

Ha Jelačić 1848 előtt legalábbis nem ébresztett ellenérzéseket a magyar oldalon, feltételezhetjük, hogy mint nemzeti irányultságú tiszt még több rokonszenvet élvezett a horvátok és a szerbek körében. Érdemes lenne utánanézni, hány határőrvidéki tiszthez írtak a horvát újjászületés költői ódákat és más alkalmi költeményeket, úgy, ahogy azt Jelačić esetében tették. Bizonyos, hogy Jelačić azok közé tartozik, akiknek a legtöbb csodálójuk volt az újjászületés irodalmi elitjének körében. (Mijatović, 1990, 159–160.)

Az a tekintély, amelyet Jelačić ekkor szerzett, hatalmas politikai előnnyé változott 1848-ban, amikor az volt a tét, hogy ki foglalja el az egyszerűen igencsak veszélyeztetetté vált politikai teret. Jelačić mint a „pór bán” léphetett a színre – s talán a horvát történelem során ő volt az első ilyen.

Ennek ellenére a bán ausztróillirizmusát semmiképpen sem foghatjuk fel úgy, mintha Jelačićot a Habsburgok megvesztegették volna – márpedig a személye iránt elfogult történeti munkák gyakran ezt a következtetést sugallják. Jelačić egyszerűen csak saját, mélyen gyökerező meggyőződése szerint cselekedett. Amikor „Bécsset választotta”, nem a saját horvát mivoltától idegen lépést tett, hanem olyat, ami a felfogása szerint a legjobban segíti a horvátság ügyét.

Jelačić egyébiránt határőrvidéki tiszt korában kétszer is részt vett a boszniai határon indított hadjáratokban, először 1835-ben, másodsor, immár több szakmai és élettapasztalattal, 1845-ben, s afelől nem lehetnek kétségeink,

hogy személyesen is foglalkoztatta Bosznia-Hercegovina „felszabadítása” az oszmán uralom alól. Az illír mozgalom hívei közötti népszerűségének fő forrása épp ezek a harcok voltak a horvát–bosnyák határon, bár gyakran megfelelnek arról, hogy az első báni ezred ezredeseként Jelačić a Horvát–Szlavón Gazdasági Társaság egyik kihelyezett tagozatának megalapítói közé tartozik (Glina, 1842). Korduni kalandjai ugyanakkor katonai és politikai karrierjét korántsem mozdították előre: ne felejtjük el, hogy ebben az időben a Monarchia számára döntő fontosságú volt a jó viszony az Oszmán Birodalommal.

Az elmondottak ellenére tévedés lenne Jelačićot a „Nagy-Ilfría” megszállottjának tekinteni. Ha foglalkoztatta is a szláv Dél felszabadításának gondolata – márpedig foglalkoztatta –, a horvát és a délszláv kérdés megoldását mindig is ausztrósláv keretek között képzelte el, azaz a Habsburg-dinasztia alatt. A horvát történetírás ebben a tekintetben jóval kedvezőbb helyzetben van a magyarnál, amennyiben eme tény – meggyőződésétől függetlenül – minden történész számára világos, míg a magyar kollégák körében még mindig számos kétely él avval kapcsolatban, hogy a bán személyében vajon a „Habsburgokhoz feltétel nélkül hűséges” politikust, vagy a „magyargyűlöllettől megszállt titkos pánszláv diktátort” lássák-e.

Az az ember, akinek döntő szerepe volt az 1848 júliusában összehívott első modern horvát szábor megalakulásában, bajosan szerezhette volna diktátori hatalmat. Ekkor alakult meg a Báni Tanács, amely tulajdonképpen az első modern horvát kormányként működött – s a Zágrábból túlnyomórészt távol levő bánnak a Tanács munkájára vajmi kevés befolyása lehetett.

A Jelačićról kialakult sztereotípiák egész sorának kell még összeomlania a további kutatási eredmények súlya alatt. Szándékom pusztán annyi volt, hogy felhívjam a figyelmet arra: még mindig nem úgy gondolkodunk a modern horvát és magyar történelem születését fémjelző személyiségekről és eseményekről, hogy az valóban megkönnyítené egymás megértését a közös történelmi térben.¹

FORDÍTOTTA BOJTÁR B. ENDRE

¹ Ez a cikk a 2000 szerkesztőségének biztatására készült. A szerkesztők kommentárjai és ismertetői nyomán némi fogalmat alakítottam az 1848-as esztendőről szóló régebbi és újabb magyar történelmi irodalomról. Tudásom a magyar történetírás 150 éve-ről csekély s felszínes; nem is vállalkoztam hát az egyes szerzők műveinek egyenkénti értékelésére.

PARTI NAGY LAJOS/ESTI KRÉTA

MARGÓCSY ISTVÁN

.....
Ebben a rovatban mindig
a lap egyik szerkesztője
mondja el véleményét,
melyet kollégái marginális
megjegyzésekkel kísérnek.
.....

(Csukló gyakorlatok) Mily jó, élvezetes és tanulságos is élő kortársunknak gyűjteményes, tehát fejlődést bemutató verseskötetét egyben olvasni! Nem egyszerű (?) esztétikai öröm ez, hanem inkább – szinkronitás ide vagy oda – irodalomtörténeti: látni lehet egy beérkezett, megállapodott, önmagára talált jelentős költészet kialakulási fázisait, tendenciáit, kezdeti (fiatalos és kamaszos) gyengeségeit és erősségeit, meg lehet figyelni, mi az, ami már induláskor megvolt, mi az, ami elmaradt, mi az, ami másként akart volna fejlődni, s ma már, innen nézve, ki lehet következtetni sok olyan mozzanatot is, melyek pedig akkor, a keletkezés, illetve első megjelenés (első olvasás) pillanatában még rejtve maradtak... Parti Nagy Lajos összegyűjtött versei szinte iskolapéldaként kínálják fel magukat egy ily típusú olvasásra – ő azon költők közé tartozik, kik életművüket lassan, radikális változtatások vagy törések nélkül, folyamatosan építik fel, s életük és költészetük későbbi periódusában is (nagyjából) ugyanazt csinálják, amit kitaláltak, feltaláltak, megéreztek zsenge ifjúságuk idején: csak (!) éppen elmélyítik (?), kiépitik (?), megtalálják (?), megtanulják vagy megtanulták (?) önmagukat (?), formájukat (?), stílusukat (?) – csak éppen lebontják (?), elhagyják (?), hagyják elmaradni (?) kezdeti bizonytalankodásait (?), szertelenségeiket (?), fiatalkori túlzásaikat (?), nemzedéki csoportkötöttségeiket (?), épp akkor dívó divatgesztusaikat...

Parti Nagy, úgy látszik, igen ígéretes első két kötete után, a harmadikban, a *Szódalovaglásban* érte el vagy csinálta meg, amit előzőleg is keresett vagy ígért volt: az első két kötet, minden önálló érdekessége, szépsége, illetve értéke mellett is most mintha a későbbi, mostani verseknek előmunkálataként tűnnék fel, s elsősorban a készülődést és keresést, az elemenkénti *gyakorlatozást* mutatná fel, magabiztosságában és esendőségében egyaránt. Parti Nagy költészete, úgy látszik, úgy indult és úgy fejlődött, hogy eleinte részeiben, részleteiben, *egyenként* találta ki vagy dolgozta ki költészetének sajátosságait – az egész vers megújításához, az összes használt, teremtett, tanult, kitalált költészet- és verselem összeénekléséhez, saját képére formálásához azonban hosszú, nem könnyű s nem egyenes úton jutott el. Mert ha persze elmondható is (s el is kell mondani, erős hangsúlyokkal!), hogy az első két kötet is rengeteg kiváló versötletet, versmegoldást, versjátékot, sőt sok jó verset is tartalmaz és mutat fel, az átütő erejű fordulatot mégis csak az hozta, mikor

Parti Nagy (a maga számára) teljes egészében megszüntette (?) vagy kifordította (?) azt a versfelfogást vagy verselképzelést, melynek jegyében, kortársaival együtt, a hetvenes években oly nagyratörően elindult...¹

(„...mögöttes te, mögöttes én / az arcom szép töröttesén...”) Oh, a hetvenes évek! és az akkori szép és gyarló ironikus költészet! Mikor a kezdő költők szinte mindnyájan azzal voltak elfoglalva, hogy iróniával itassák át vagy gúnyolják ki elődeiknek nemes hagyományait! Mikor a szelíd vagy vad paródiák járták a folyóiratok hasábjain! Parti Nagy indulása e divat idejére esett, s ennek hatása kezdeti versein mélyen érződik is: az első kötetben igen sok a közvetlenül más költészetre szembe irányuló, parodisztikus voltában elhatárolódó, játékosan szatirikus vers és gesztus – nagyon sok ekkori verse inkább azt mutatja meg (igaz, bájos furfangosságában, elmésségében és ötletességében igen pazar módon!), milyen verset nem akar írni vagy csinálni, milyen verstípustól határolja el magát, milyen hagyományt nem akar folytatni. Sok a parodisztikus utalás – két nagyon fontos mozzanat azonban már e versekben is túlmegy az oly igen megszokott ironizáláson, s (a szó mindkét értelmében) pozitívan hat: egyrészt a versben megszólaló, beszélő figurája már az első versekben is rendkívül izgalmas változtatást sejtet, másrészt az ironikus nyelvi trükkök többsége már itt is meghaladja a szójátékok átlagát. Parti Nagy rögtön az első versekben más, különös költőimággóval él és szólal meg: talán ő az első egész generációjában, akinél jóformán nincs közvetlenül meghatározható alany vagy többé-kevésbé körvonalazható személy, figura, életrajzi alak a versek mögött. A nyelvtani egyes szám első személy többnyire megmarad még e versek beszédének és szólamának vezérmotívumaként, ám kitüntetett szerepe, a beszélőnek lényeges önmeghatározási próbálkozása kívül marad a versen. Parti Nagy már indulásakor sem azzal próbálkozott, hogy „önmagát” rajzolja meg vagy körül (bár sem úgynevezett „tárgyas” lírát, sem úgynevezett „szereplírat” nem talált ki maga helyett): a verset rögtön eloldotta a személyes (mondhatnánk: pszichologizáló, mondhatnánk: példázatos, mondhatnánk: hősi) problematika alanyi kötöttségeitől², s szabadjára engedte nemcsak fantáziáját, nemcsak nyelviségét, hanem költői megközelítésének nézőpontjait is³ (ebből a szempontból is tanulságos, hogy Parti Nagy szép Nagy Lászlót sirató versében mennyire más gesztusokkal él, mint a Nagy László-i költészeti paradigma kultikus hívei: Gyászvers-próba Nagy László halála napján 37. l.; másrészt, hogy Parti Nagy, ha nem is példátlanul, de merészen vállalja

1 Ezáltal kivételesen nem érzem úgy, hogy Margócsy épp azt mondja, amit én is szívesen mondtam volna, ha eszembe jutnak a megfelelő szavak... Persze én sem tudok előállni a nyerő formulával. Csupáncsak annyit érzek, hogy nem egészen így kellene beszélni Parti Nagy művészetéről. Ő ennél valamivel (mondjuk: hozzávetőleg három és egynegyed kritikusarasznyival) zseniálisabb. Persze nem minden írása remekmű (kevésbé lelkesedem például a nagyon [szinte már az önsajnálattig] emberi Kis Ősi rádióversért [347]), de sokszor az a benyomásom, hogy Parti Nagy igazi mester. És nemcsak a költeményében. A Hullámzó Balaton vajon nem állítható-e Krúdy vagy Kosztolányi novellái mellé? HI

2 Ez igaz, mégis, e versekből, e versek mögé kirajzolódik valamiféle lírai én (olyan ugyanis elvileg nincs, hogy ne rajzolódna ki), akat egy Csokonai-vers címével lehetne a legjobban jellemezni: „Keserédes”. A költő be is vallja, hogy verseit önmagából – nem építi, hanem darálja: „most ledarálom magamat / villanytrófép lámpaujj / molnár és henger és garat / egy töltelekké finomul”. A „töltelék” egy érzelmes, az életet szerető szegénylégény, ki „csópp szívét odaszorítja / ki nem reng itt, csupán remeg”, aki (ön)iróniával palástolja érző szívét („Elérzékenyre hülnél”, mondja magáról, vagy máshol: „Ami a szívét nyomja, az a száján távozik el az ihlet óráján. De azért van a költőnek foga, hogy legyen mivel összerágni.”), s aki a Nagy László-i szerelmes verse kis kör-

nyezetvédelmet darál: „hogy számol el a szerelemmel / aki már lélegezni sem mer!” Parti Nagy életből és irodalomból egyaránt összedarált költészetének legnagyobb érdemét épp abban látom, hogy egy teljesen új verstípust fejlesztett tükélyre: az érzelmes „érthetetlen” verset. Az „érthetelenség” eddig a magyar irodalomban is számos változatban, de mindig az intellektuális típushoz társult, mintegy az intellektus okoskodta érthetlenné magát, itt viszont a szív érthetelensége danol. BE

3 Úgy van. Parti Nagy nem önnön szobrát mintáztatja, nem a tárgyas és nem a szereplírat művel, változtatja nézőpontját, nála „nincs közvetlenül meghatározható alany”. De akkor ki az, aki beszél, sőt olykor József Attila módján, szinte tanít! (Például ama Dallszövegben [344], amelynek minden célzása és vicce mellett még tétele is van.) A beszéd mindig megalkot egy beszélőt a hallgató vagy az olvasó képletében. Az én Parti Nagy Lajosomnak határozott arca van. Ő nemcsak művelő továbbművelője a magyar költői hagyománynak, hanem egyúttal a Magyar Népköztársaságban létrejött nyelvi elemek nagy, engesztelhetetlen gyűjtője is. Rettenetes ez az általa birtokolt nyelvi kincs, ez a gyűjtemény, ez az eleven emlékezet. Hésziodosztól Jacques Roubaud-ig sokan megmondták, hogy a költészetnek és az emlékezetnek általában is szoros köztük van egymáshoz – de igazán akkor kifejezetten háborzongató Parti Nagy kötetét olvasni, amikor egy egész ország iparkodik azon, hogy mindent elfelejtsen. HI

4 Nincs rögzített centruma? Milyen értelemben? Hogy kell ezt érteni? Úgy, hogy a beszélő hol innen, hol onnan, hol kintről, hol bentről, hol fentről, hol lentről beszél? Figaro itt, Figaro ott? Honnan beszél a beszélő? Avagy a beszélőnek nincs hama, s így „honnán”-ja sincs? Ha ugyan nem hasbeszélő, aki mintegy hasába küldi le a hangját, hogy a tőle telhető természetességgel meg tudjon szólalni, midőn a száj néma már, ki nem nyitható, és a költői hitelesség előfeltétele a szájról... De akkor is: ki beszél, mi beszél a hasból? Ha ugyanis van, aki beszél, ha a versbeszédnek állandó az „aki”-je („na kiye van neki?”), akkor van „rögzített centruma” is, még akkor is, ha ez az „aki” nem más, mint Bárki, mint az „én” fantasztikus enyészpontja, amelyen minden személyiség és személyes – elégikusan, ironikusan, szenvedélisen seb. – elenyész. Innentől kezdve a nyelv bármely pontja lehet beszédpont, pontosabban a beszéd ugrópontja, ahonnan halálisan röhejes, dermesztően felszabadító, édesen keserű mindennapi salto mortalitét végez az Én-Artista, a Szó-Bóhidó. Parti Nagy Lajos verseinek beszélője úgy rémlik föl nekem, mint egy magyar Wittgenstein, akiből kitört az „én”, és e kitörés módja az agytornász fantasztikus átváltozása clownná, aki addig csetlik-botlik a Nyelv porondján, míg csak nem sikerül lehetetlenné tennie önmagát, nem sikerül beszorítania a létezését valamilyen nyelvcsapdába, nem sikerül fikcióvá – véres, tragikus, keserű, nyomasztó fikcióvá – foszlatnia a történelmet, a mindennapiságot, az „én”-t. SZÁ

5 Miért vonatkozna ez a megvalósult műre? Nem az ubi sunt ősi toposznak paródiája inkább? (Mondjuk: „Vár állott, most kőhalom”, stb.: egyben a huszadik század magyar történelmének rövid foglata, a 30-as, 40-es, 50-es évek mű-termékeitől – műköté, műcukor, műtej – a mai vígasztalan tömegtermelésig: – cementmű, acélmű, ..., méznmű.) Mikor volt jobb: a hiány vagy a bőség idején? KCGy

Rejtő Jenő csavargó poétájának, Troppauer Hümérnek ihletését is). Parti Nagy verseinek beszélője, bármiről beszéljen is, mindig több oldalról közelít éppen adott tárgyához – verseiben vagy versei mögött nincsen olyan rögzített centrum, melyben mint fantasztikus enyészpontban minden „versegyenes” találkozna.⁴ Több oldalról közelíteni – mit is jelent ez aztán a vers szempontjából? Talán csak ennyit: egy tárgyról (ha már feltesszük, hogy van egy tárgy) több, többféle, sokféle, sokféle eredetű mondat, mondatfoszlány, mondattöredék mondható, állítható vagy szedhető össze – azaz sokféle ihletű, sokféle stílusú, sokféle hagyományra támaszkodó vagy sokféle hagyománytól elrugaszzkodó, hol eredeti invenciójú, hol idézett vagy torzított versdarabok sodorhatók egymás mellé. Minden elem, mondat, szó, idézet csak egymás mellett van (így fogják egymást körbe), talán épp ennek révén, a szándékosan megengedett véletlen hatásának is kitéve (vö. a Mintamondatok piciny, de nem elhanyagolható átalakulásait a facsimilében közölt kéziratos lapok, a főszövegben lenyomatott sorok és a tartalomjegyzék utalásai között!) – semmi nincsen hierarchikus (vagy előre meghatározott) rangsorba rakva és illesztve: csak az épp most, e versben, e versbeszédben összerakott rend az érvényes; ez viszont, épp egyszerűségénél és viszonylagosságánál fogva oly tág és gazdag lehetőségeket nyit meg, no persze csak az épp most beszélő számára, melyek kedvéért, úgy látszik, érdemes volt elhagyni a „hagyományos” alanyiságot (szép illusztrációként két idézet, az egyik a költőt, a költői vállalkozást, a másik a megvalósult művet illetően: „ha nem lettél menetté, legalább légy menetrend”, 164. l.; „mi műmész volt, ma méznmű” 340. l.)⁵

(A lexika robbanása) Parti Nagy verseinek, kivált az utolsó két kötet esetében, legbravúrosabb költői újítása alighanem a szókincs gátlástalan kibővítésével, a szótári neologizmusokban való dúskálással, a szócsinálás felszabadult örömeivel írható körül. Parti Nagy költészete fantasztikusan „szabadszájú” – a szavakkal, a nyelvvel azt csinál, amit akar, semmiféle lexikális vagy grammatikai kötöttséget el nem fogad; frivol önjellemzése („fölkapartam a grammatikát”, 235. l.) egész precíz meghatározásként is elfogadható. Parti Nagy szóújításai hihetetlen és gyönyörű, mély és groteszk játékokat eredményeznek – ugyanakkor (s ez legnagyobb érdemük!) teljesen eltérnek a hagyományos magyar költői szócsinálástól. Hisz a megszokott szókincsbővítés (aminek egyébként az utóbbi negyedszázadban leglátványosabb megoldásait Juhász Ferenc produkálta) a már egyébként is meglévő szavakat jelentésükben és stílushatásukban, ha tetszik: költői szépségükben, ornamentikájukban gazdagítja, s tulajdonképpen a jelentések bővítésében, dúsitásában látja az új szavak teremtésének értelmét. Parti Nagy ezzel szemben tulajdonképpen nem is egyszerűen neologizál, hiszen a szavaknak nemcsak jelentéséhez, hanem minden grammatikus kötöttségéhez hozzányúl, szabad száguldozásában eltörli a szófajok közti határokat, eltörli a (grammatikailag kötött) mondatrészek esetleges meghatározottságait. Az ő lexikális újításai, minden szócsavarási trükk mellett vagy dacára is, alighanem inkább a mondatta-

ni szabadság következményei – Parti Nagy, úgy látszik, jópár jeles mai költőtársával együtt, elsősorban a versbéli mondatoknak grammatikális és poétikai hagyományát kezdte ki. Minden bizonnyal itt is ugyanaz a poétikai helyzet állt elő, mint hajdan, mikor a magyar rímelés megújításáról vitáztak: midőn sokan, pl. a tizenkilencedik század legelején, a magyar költészet és nyelv állítólagos rímszegénységén sajnálkoztak, nem vették észre, hogy a rímszegénység csak az éppen akkor érvényes versmondattani kánonnak köszönhetően áll elő, s az akkori nagyon zárt mondattani kötöttségek vezetnek a valóban gyakori rímisméltléshez és a ragrímek elszaporodásához – abban az esetben viszont, ha ezek a kötöttségek elesnek (vagyis megengedhetővé válik a mondatáthajlás, az *enjambement*), a rímelési lehetőségek ugrásszerűen kibővülnek (vö. pl. a tizenkilencedik század elejéről Kovács József, a híres Rímkovács próbálkozásait, illetve a huszadik század elejéről a nyugatosok enjambement-reformját és pl. Tóth Árpád ornamentális rímelését). Parti Nagy számára nincsen zárt grammatikájú szintaxis – a mondatoknak nincs biztos tagolhatóságuk; a mondat részei hol ide, hol oda, hol ehhez a mondatrészhez, hol a másikhoz kötődnek vagy köthetők: mindennek köszönhető, hogy az egyes szavak aztán megtehetnek *magukkal* bármit. Bármit – csak persze egy kötöttség fenntartásával: érvényességük csak az itt adott kontextus terjedelmén belül áll fenn. Néhány példa talán elegendő szemléltetni mindezt, akár egy vagy több „*cefreszép szinkedokhé*” (309. l.) beiktatásával: egy ilyen mondatban: „*egész nap némán böngölyök*” (317. l.) könnyen feltételezhető az utolsó szó igei szerepe is!, egy ilyen sornak: „*s elgyújt az esti kosztolány*” (192. l.) feltételezhető alanya minden hagyományos mondattani elvvel szembeszáll...⁶ A legutolsó versek mondattani extravaganciája s ennek köszönhető fantasztikus jelentésbővülése aztán valóban mindent felülmúl (vö. pl. a *Tejút* c. vers sorait 342. l.): ... „*lóbálja varjúvilmosan*” ... „*fo-lylik a sürgős bevagon*” ... „*a helyőrségi zenekar / Kubát nagyon*” (hiányos mondat!)...stb.

(**Mintamondatok**) A szó megújítása a versmondattantól függ – a versmondattan felszabadítása pedig az egész vers fogalmának átértékeléséből eredeztethető. Parti Nagy paradox módon olyan költészetet alakított ki magának, mely mind költőimágójának személytelen voltával (vö. a kötet címét adó kicsiny vers szép és rideg magyarázatát: „*csikorgok önmagam körül / esti kréta, átléphetetlen*” 296. l.)⁷, mind nyelvkezelésének garázda mindenhatóságával a teljes magyar nyelv és költészet magába foglalására vagy olvasztására tör (további illusztrációként egy különös túlzó példát idézve: mikor, kivált a legutolsó versekben, nemegyszer német szavakat is vegyít a versekbe, időnként német–magyar szavakat vagy szóimitációkat alkotván, akkor is kiütközik a magyar költészetbéli nyelvkezelési hagyomány játékos kiválasztása és felülbírálása – hiszen ezek a versek a régiségből oly jól ismert markónivers útján járnak). Furcsa, de talán ez az egyetlen mód: a teljességhez való viszonyt a töredékesség biztosítja. Parti Nagy verseiben minden nyelvi és költészetbéli elem el-

6 Nono. Az alany nem feltételezhető, hanem megvan (kosztolány), és azért csak nem száll szembe minden hagyományos mondattani elvvel... Ne essünk túlzásokba. A Parti Nagy-mondat finoman felforgató: nem dadaista leszámolás, hanem a lehetőségek megsokszorozása. KCGy

7 Tessék! Még hogy nincsen középpontja?! Olyannyira van, hogy egyebe sincsen. Nem tudom ugyan, hogy „esti krétaként” önmagam körül csikorogni mennyivel „személytelenebb költőimágót” eredményez, mint – mondjuk – „vak dióként dióba zárva lenni”, de az biztos, hogy kevésbé fennköltet: az „esti” – fáradt, megtört, kicsi, jelentéktelen – kréta – nyomorúságos, fülhasogató – „csikorgása” (a kréta kötelességteljesítés közben) nem egyéb, mint a lírikus epülőgát éneklő „én” – egészen hagyományos, József Attila-i érzékletességű és pontosságú – groteszk lefokozása. Még az is az „eredeti”, a „minta” groteszk elváltoztatásához tartozik, ahogy a „kréta” mintegy kilépve „krétaságából”, megpillantja „kréta-lébe” zárt-ságát, mikor azt „csikorogja”, hogy „csikorgok önmagam körül / esti kréta, átléphetetlen”. Ezzel a sorral tulajdonképpen mindennek vége van (nem lett, nem lesz – van). SZÁ

8 Éppen megfordítva: a szerző lelke, nyelve stb. szűr-mazik a mondatokból. A szerző – ihlettől a vers beszélőjének intonációjáig, nyelvi teremtéstől a képekig és rímekig – mintegy a mondatok – saját mondatainak – teremtményeként jelenik meg, tünik el, őt s veszt alakot. A szerzőben a Nyelv ébreszti fel az alvó Költőt, de nem azért, hogy átadja magát neki, hanem azért, hogy kedve szerint használja. A szerző ugró- vagy dobbanálpont, eszéköz, ürügy, forma az önálló életre kelt, kissé meghibbant, de örületes teremtőkedvűl dúsradó Nyelv számára. A szerző, ahogy a Nyelvnek alakot ad, szenvedőleges (elszenvedi) mindazt, amit belőle, s amit vele a Nyelv csinál), a Nyelv viszont, ahogy hibbant teremtőkedvében tobzódik önmagában, immár senki által meg nem szabályozható erejében, valamilyen paradicsomi – a gyermekkor nyelvi paradicsomát idéző – öröm, boldogság, jelszabadság érzéki jelentésével „tölti meg” ezt a szenvedőleges alakot. Mondhatni, arra kényszeríti a szerzőt, hogy a boldogtalanság és szenvedés e világi örömfűvét addig rága, amíg örömfű nem lesz belőle. Parti Nagy költészete sok tekintetben úgy írható le, mint örömlír. A Nyelv ebben a lírában a Nagy Vigasztaló, A vigasztalhatatlanké vigasza természetesen. SZA

9 Még messzebb keresném az elődöket, a nyelvújítást közvetlenül megelőző időben, amikor már a levegőben lógtak a nagy nyelvi változások, de még nem telepedt rá az irodalom nyelvére a nyelvújítás normarendszere. Én Csokonaiában látom Parti Nagy boldog őst. (Bizonyításul néhány Parti Nagy-sor Csokonaitól: „Formák a sok gyors munkások a csendes konyhák felé” (Az este); „Mit érzek? – mi szent szag? wer da! – / Jaj! jön, – jön a hamsús szerda!” (A fársáng búcsúzó szavai); „Vigan ma, barátom! és ha pítizálunk, / Róziáról is egy-két sort dallarizálunk.” (November) BE

10 Egészen úgy, ahogyan a francia Oulipo költői, a Queneau-tanítványok kötődnek az alexandrinushoz és a szonetthez. HI

helyezkedhetik (mint egyes elem!), semmi nincs kizárva – az is igaz persze, hogy semminek nincsen előre foglalt vagy véglegesen be- vagy kibiztosított helye. A mintamondatok mint műfaj igen fontos információt hordoznak (egyébként ugyanúgy, mint a többi szellemes műfajátnevezés: *Diletták*, *Fragmenthák* stb.) – azt jelzik, hogy minden mondat, származzék bár innen vagy onnan, a szerző lelkéből vagy nyelvéből⁸, az utcáról vagy a szent költészetből, *mintául* szolgálhat más mondatok vagy versek számára – a verset, az egészet (vagy a töredékben képzelt egészet) úgyis e mondatok egymásutánja, egymásmellettisége, azaz szövevénye mutatja majd fel. A mondat (az egy mondat!) mindig csak minta („*mintha*”) – a szónak több értelmében is: egyrészt persze ornemens, s mint ilyen messzemenően relatív (hiszen csak az összehasonlításban él), másrészt viszont ő a példa és a norma, ő maga a követendő vagy kidolgozandó, illetve a folytonosan kidolgozást szenvedő versmodell (alighanem erre utal a kötet alcímének rejtélyes, kezdetet és/vagy véglegességet sugalló utalása: *mintamondatok nulla*).

(Esti kérdés Esti Kornél modorában) Roppant érdekes Parti Nagy viszonya költői elődeihez, elsősorban azokhoz, akiket – miközben folytonosan a teljes magyar költői korpusz mozgósítására tör – közvetlen közel is enged, imágójukat is, nemcsak szövegüket idézve, magához. A legfontosabb itt nyilvánvalóan József Attila (néha tematikusan, sokszor hangulatilag is megidézve, gyakrabban nyelvvarázsló gesztusait követvén, sőt érdekes módon tőle még a verszene sajátosságait is folyamatosan el-kikölcsönözve), továbbá Babits, Kosztolányi és Weöres Sándor. A speciális Parti Nagy-os mondattani újítások közvetlen előzményeit bizonyára Weöres egysoros versei és csudálatos szóbonnyolításai körül kellene keresnünk – a többiek elsősorban a szójátékokat és a jambust biztosították.⁹ Mily különös, hogy az első kötetek verseinek gyakori metrumnélküliségét (az enyhén Kassákos szabad verskezelést) a későbbiekben felváltotta a szinte anyanyelvként használt jambus! Mintha Parti Nagy megfordítaná József Attila fájdalmasan ismert tézisé: míg József Attila *belekapaszkodott* a végső menedéknek tétélezett maradék jambusokba, addig Parti Nagy teljes természetességgel nyúl e verselési konvencióhoz – nem örül neki, létüket és alkalmazásukat nem véli sem ajándéknak, sem problémának; egyszerűen ezt tekinti a versmondat mintadallamának (ennek picit didaktikus illusztrációjául: „*lám ennyi kell a szenvedéshez, / jódolg, papír, s hogy ráfrok*” 354. l.) Mert ha a mondatnak grammatikája olyan nincsen is, mely önmagában meghatározná és fenntartaná – dallama, ritmusa és hanglejtése azonban mégis van: s ez köti vissza a hagyomány folyamatosságához.¹⁰

S hogy ez a hagyomány mily sokrétű Parti Nagynál, azt a kötetzáró remek *Rókatárgy alkonyatkor* c. vers példája mutatja. E vers mottójával („*A róka az róka, az róka, az róka*”) egyrészt a költői modernség híres jelszavát visszhangozza, parafrázeálja és ironizálja, címével, szövegével, verselésével (ritmusával, strofikájával), dallamával, másrészt a magyar

romantikus költészet teljes eszköztárát mozgósítja... E versben, melynek grammatikális vagy lexikális „referencialitását” meghatározni teljes képtelenség lenne, minden gesztus alluzív jellegű: minden elem utal valamire – valami más, érvényes (?) magyar költészeti elemre, mely, meglehetősen hajdan köznyelvi volt, s mely mára csak nosztalgikus és ironikus utalás tárgya lett vagy lehet. A vers itt is a variatív elvre épül: ugyanaz a sor, félsor lesz újrakezdve, újrafolytatva – más-más irányba eltérítve (mint pl. az ornamentális játék magasiskolájában, a Morgenstern-parafraízisokban: *Hal éji éneke*)¹¹, ám a nagyszabású, minta után készült, s mintának szánt vagy mintává vált mondatok mindvégig kompozíciót is idéznek fel, hajdani kompozíciókra (vagy talán csak lehetőségükre?) utalnak, s ezáltal méltóan zárják, kompozicionálisan is, az egész kötetet. A kötet és a költői pálya, mely a szelfé, de mégis markánsan ironikus szembenállás¹² jegyében született versekkel indította a saját költészetet, a hajdani nagy vers mondatokká törésével, majd e mondatoknak mintamondatokká nemesítésével végül eljutott odáig, hogy olyan kompozíciót is feltételezhessen (vagy legalábbis megengedjen magának s az olvasónak), mely ha töredékes is, alluzivitásával mindvégig egy teljesség ígéretével szolgálhat.

11 Számomra a Morgenstern-utózatok komoly tanulságot hordoztak. Parti Nagy elhitette velem: a „puszta” metrum, a verslábak kijelölése – ami az eredeti Morgenstern-vers maga – nem öltöztethető szavakba akármiképpen; a vers minden strófiája valahogyan halas, az egész vers mindig hal-vers lesz. A metrum és az, amiről a vers szól – ezt sugallja Parti Nagy – elválaszthatatlanul szolidáris. Ami persze nem igaz. De szép. És kicsit elhisztük. KCGy

12 Ironikus szembenállás? De lehetséges-e egyáltalán ironikusan szembenállni? Ha igen, akkor csak a szembenállással való szembenállásé. Az ironia inkább kivétel, azaz létmód és beszédmód egy érvényességét veszített világban, anélkül hogy ezzel egy érvényes világot tudna – merne, akarna – szembeszegíteni. Az ironia a modernitás végén a költészet egyáltalánban vett beszédmódja, mondhatni, a költői köznyelv, amely nélkül nem hogy megszólalni, még megnyitkálni is bajos. Nem ironikus költészet manapság *contradictio in adjecto* (hovatovább már nem ironikus széppróza is lehetetlen). Ironikus és nem ironikus költészet megkülönböztetése napjainkban ugyanaz, mint költészet és nem költészet megkülönböztetése. S ez a megállapítás, amely a 70-es évek elején még kihívás lett volna az uralkodó költői áramlat és világkép ellen (mint az „antilirá” hárfáinak néhai pengetője, tanúsíthatom, hogy az is volt), manapság a puszta tény rögzítő közhely. Parti Nagy Lajos költészete, ebből következőleg nemcsak indulásában ironikus, hanem mindmáig az. Ez azonban nem megkülönböztető vonsza. Ami megkülönbözteti őt, éppen az, ahogy az ironikus köznyelv fölé emelkedik, ahogy túlmegegy – vagy inkább: túlteszi magát – az ironikus költészet sablonjain és közhelyein, és a merő és maró ironiáddá vált mai magyar költészet egyik legkiválóbb teljesítményét hozza ezáltal létre. SZÁ

Báthori Csaba Irodalmi bestiárium

A KOSZTOLÁNYI. A Nagy-Kosztolánnyal tőszomszédos Kis-Szabadról (mondják Szabadkának is) a budapesti kávéházuták habos fölére csöppent suta és gím tisztaállat. Csöppenését gyorsvasúton, első osztályon, csokornyakkendőben, zsirárdikalapban és hóna alatt tucatnyi nyelvkönyvet szorongatva hajtotta végre. Alig toppant be a Baross-téri Palkovics-kávézóba, tüstént össze kívánt melegedni a főpincérről: *Camerière, un café!* – vetette oda foghegyről. Mivel senki sem értette, voltaképp mit is kíván, beljebb sodródott a rengetegbe, s néhány zajos szerkesztőség után kikötött... egyenesen a nyújork kávézda karzati asztalánál, az osváth-szemüveg visszfényében. Azóta is ott kuporog, csak időnként rukkan ki közterekre. Eredetileg harmincegy gyöngyfoga és egy zápfoga volt – ő ezt bölcsességfognak gyanította –; az idők során ez az arány megváltozott, a gyöngyfogak rovására.

Rögeszmésen tiszta állat. Bundáját és kis szőrkötenyét csupán egyetlen napig hajlandó viselni. Vedlés után – melyet heves tolltisztítás, stílusvesztővel végzett körömápolás és állati ceruzahegyezés előzte meg – minden áldott reggel vadonatúj irhát ölt, azt meghinti rilkepacsulival és sekszpirfahéjjal. Előbb bekukkant a lógodi utcai házmesterlakás repedt csatornalyukán, majd általában nyugatnak veszi útját. Kutyaolásából rendszerint csak az osztyapenkónál ocsúdik föl (fázik a keleti szélről, nyugati szélben szeret melegedni). Ekkor hanyatt-homlok visszateper a váci utcáig, ott betér egy idegen nyelvű könyvesboltba, aztán bekap pár szem kávé a japánban. Hallása, látása és szaglása kitűnő. Egyesek szerint vegetáriánus állat (nősténye tanúsága szerint azonban meg-megnyalint egy-egy szalonkadarabot). Főleg száraz táplálékon él, keveset iszik (a nagy magyar fehérségben alkalmasint megnyalja a havat). Társai egyetlen egy ízben látták őt ittasnak, akkor is csupán a méregerős adyfal mámorította meg. Ekkor szentül megfogadta, hogy ezután tartózkodik a cseppfolyós frottmalasztól. Irodalmi nevezése csörgeteg és udvaros, mint a telihold. Kedveli a vézna hegyilevegőt, a tisztavizet; sűrűbe ritkán hatol be, inkább csak ácsorog és bóklász a zölderdők pezemén. Nem dagonyázó írőállat, kerüli a szeszes cso-

portokat és az ingoványos talajt. Lábát homok- és agyagtalajon göngyölti, sosem heveredik le kétszer ugyanazon a helyen. Jobbára hegygerincen, könnyű gellérteken hever, fejét a zsvajgó völgyek felé lógatja, és fölszimatol a semmibe (a forró babicsólmot meghagyja a bélpoklosoknak). Sosem látja lilának a gőzt, a felhőt viszont előszeretettel hívja báránynak. Nem csordaállat. Az embernek inkább a hátát szereti nézegetni, mintsem az arcát. Szóval sűrűn közlekedik, de eszt mindig nyitva tartja. Közvélekedésbe ritkán ártja bele magát, hiszen kiszagolta: a közvélekedés csupán az ostobaság, az emberi gyöngeség, a helyes és téves nézetek, a nyakasság és az újságcikkek sugallatainak katyvaszpépjé. Noha számtalanszor gyötörték méltánytalanul, még mindig föléri tekintetével az emberek ablakát. A kosztolányi-tisztaállat okosságát e jelbe foglalta össze: minden okos állat tévedhet egyszer-egyszer, sőt még az ostobának is igaza lehet tévedésből.

Legszembeötlőbb tulajdonsága mégis ez: noha csak egy példány van belőle, az azonban örökéletű.

*Barna karmú kicsi bácska,
a bácskában kocsikácska,
abban ül egy kacskacsontú
marhafüles tarka borjú.*

*Én meg pöttöm, úri, úri
ujjaimmal elvakarni
vágynám, amit hátára a tályog
rondított, meg a marhahályog.*

*De hát nem megy. Szép ruhámat,
kalapomat, manzsettámat
s hőszi kacsom hófehérjét
óvnám és csak lesem a tehénnét.*

*Frakkban kell, ígértem, hazatérnem.
Fényesen, int kényes aranyérem.
Gyógyítsa meg más a tarka borjat.
Gyagyusra mag mázsza torka bírjuk.*

A PARTINAGYLAJOS. Fűrge járású százlábú, egyetlen kidülledt ciklopszszemmel és sokszorosan hegyezett pécsifüllel. Lábaik ugyan még a kutya se számlálta meg, de mivel irombanagy utat tett meg, nem férhet hozzá kétség, hogy csakugyan száz lába lehet. Egyébként esztendőnként két napra le-lemerül a laza magyar tengerfenékre, mely – köztudomásúlag – nemigen tartja a horgonyt. Ott mind a száz lábával fölbolydítja az iszapot – feszélyezvén ezzel a poshadt állóvízhez szokott, ellustult törpehalakat –, kikotor a sárból valamilyen csemegés moslékot, azt kibéleli széllel, majd miután a ragacos és gyanús piszkot pofalebenyébe szuszakolta – diadalittasan kidugja orra hegyét a felszínre. Szakavatottak ilyen ünnepélyes pillanatokban büszkeséggel elegy alázatot látnak megenyvesedett szemében, horpadt arcán a nyirokparadicsom boldog üzenetét. Mihelyt az állatka – egy korhadt kompgenda vagy csónakázó dinnyehéj hátán – kievickélt a partra, tulajdonosai tenyerük gödrébe ültetik, s fagatni kezdik fundamentális búvárlátának kisedet tapasztalatairól. A partinagylajos ilyenkor mintha gyónásba fogna: egyszerre sír és nevet, meghintáztatja zömök kis tappancsait, majd tüskés gyűrűskévé zsugorodik, és ingerült, rejtélyesen felajzott, befele durrogó nyelven amorfizál. Nyiszlett, törpe kis nyiszogásokat hallat. Olyan ez, mintha önmagát gyomrozná, mintha kánonban csörgetné száz csöpp vasbicsuját. Ciklopszszeme vérben forog, teste oly apróra aszalódik, mint a gulyáshús. Aki hangnagyítólelencsével belekémlen ebbe a bitangul sercegő ködkoncertbe, mindössze ennyit bír belőle kihámozni: prtngy, prtngy, prtngy. Ezt a hebrencs tusakodást azonban csupán a tőszomszédságban hallani – ott sem szabadfüllel –, úgyhogy a partinagylajos aligha nevezhető hangkörnyezetszennyezőnek.

Mivel fő tehetségeit a lábaiban hordja, üstökét alig látni (orra persze annál tetemesebb). Akad szakértő, aki kerek perec tagadja, hogy a parányi haszonállatnak volna üstök-funkciója. Mások csak annyit dünnyögnek: az, az egy kurkászó fantom. Hajszabarrack. Hazánk déli részén, a turáni kánikulában, a tholdiak és peturbánok vidékén csak így nevezik őt: keserűtúró. Átallják szeretni, mondván: hamar megkukacosodik.

A faj egyik példánya tél-túl frott kévéket hánytorgat az irakodóvásárba, abban a hiszemben, hogy egyszer csak bizonyára elnyeri majd a királykisasszony kezét. Hánytában-vettében kipölyhőli a bőtüket, kimonyázza az emberi szók velejét, lafatyolja és szertelotyogtatja őket. Legutóbb ilyesmit fröccsentett az akadémiai málnás kínai falára:

*Hát látom a surcit, ám, a Szeiler staffrozta ki, kénbe-
gyes. Csak úgy. Hepajból, ki hinné. Még anno csápolta,
volt egy kis dugesz, az anyját, az SZTK-szemüvege mö-
gül. Kacatolt, de mégis hívva hízott, mint a hugyagi köl-
les. Mint a borz kakastarj, ha cudarkodik a tők. Amo-
lyan berdajóskás combcsíny, olyan volt a mélytányérja.
Kandúr verébtoll.*

Aztán persze a kisebb, a facsiga, ő is befurakodott a felbökött családba, az öcsém. Az arcja szeplőt hányt, valahányszor a napba nézett, kankulában, és nagy fejese-
ket ugrott a Dunába. Anyi mindig azt mondta, te holdvi-
lágfejű. Mer ilyenkor amolyan. Hívatlan pipacsfoltok az
orra tövén, a kackián berciszilvaramadék, kekk ringás,
rézgálic ostobamorzsák. Ő, nem, csak katicáskodott, ír-
galmat nem érzett, elvalagolta a még kisebbeket, halomra
rogyott a tökmag. Meg is szólalt az őszibaracktoronyban
az őregharang, mikor kicipelték a gangra. Szoloszma. Az
összepakcsomagolt főszelemenek gödrében megingadozó
párttitkár kirezgett, piros kiskönyvéből mikulásra kifityeg-
tek a megzápult kartondiódák, és bece. Holott a rudazó-
kötél nem ért már többet, csak peckázni egyforintért,
amikor kiköpött a Gacsal a császi szerkőjában.

Szekszóniás volt, mint a déli ekszpressz.

Ámbátor. Az öcsi kidikicselte, csak úgy, kamu az
egész, a facsigát faternak, és volt szarva le. Beugrottak a
nádivécébe, ahol két szeleverdi éppen a szélen ült, sus-
gott, szeme bogarát ki-kikamatyozta. Eh, mit kacsa
szent, bringáján egy bildáscsaj, zöldágyra vergődendő gló-
buszokkal, már régen annyi. Rémost pitizett neki, kiordi-
bálta a tollasbálból, az éjjeli ordnungból, onnanhazul.

A nikkelbolha. Jött ki a csirkimaris diófája alá, vagy
mi a lónyál. Sokká zsfroztak azuta, bozontos paprikagaz-
ban, a pamutlombú som baktengelyén, de jött a snapszer
is. Csacsakultak, marháskodtak, vakeráltak, dugtak ad-
dig-addig. Egyszer csak bakkan a Szeiler: te, varacskos a
somogyi nagymocskos.

Acskója csüngött ki, a kentöke.

De bakizni nem lehetett, tovább. A melegítője, harma-
dába-felibbe, csupa füst egy, mint egy koromkanóc. Meg a
zömök kis gránerlány a muffján neszelte a zabiztykölő-
dést. Zsibogott odafönn valami zuhi, pepecselt, elpilledt,
a végén a beneferi mint dettó. Potom és renyhe a szükös
tömöcsőben, csőd öröm, pézsmaszagú elzium. Eggyes
lánya a gráner, naná. Kilátszik neki.

Egyesül egyes az öcsi segíthetett. Éhomra dohogott is
a bőrpacskerban, amit még az Úttörőbe vettek, anno ká-
dár. Ingje vöröscsepel, hupikék konfekció, istókzicsi. Pe-
dig akkor a nyűmek se kellett. Púp a hátamra. Cikizte is
a Szeiler, izé, hú de kanosvagybenne, szarospisto. Be gó-
rok, el a farcba.

Amikor aztán embernyúzó kiskedden kitápaszkodtak a
kereszteslucsi paplan alól, kiglancolva, Bolongyuri varrta
rájuk az utcán:

– Csupa lilák vagyok a kikericstől. Egy macskaméz a
baracfa!

Erre a Szeiler skubizott, egy megbérmált mangalica,
olyan. Rühellte a lógattyú, mandolaszemű, nudlipupillás
hüvelykjét, álló napestig. Az a nyavalyás nyársdugás, du-
csepulámumutá, szúr a sügértüskéje. Közben az öcsi be-
gört, ahogy megvette a csaj felkontyolt pipitér haját a
ménkúszagba. Fingatta is a Szeilert, baZmegG:

– Kacorhordó kacrodnak kacorhordó kacra!

Az meg csak lógott, mint a vakstifulder a kredenc fö-
lötti vájlingban. Szőrén-szálán veszett, kiköpte szotyolás-
tul a bakvilág, bagóér.

Öt napom

MÁRTON LÁSZLÓ

1995. július 18., kedd

Egy párna elégetése felelősséget és körültekintést kívánó művelet, főleg, ha a szabad ég alatt, nedves fűben és a világ szeme láttára kerül rá sor. Meg kell magyarázni és le kell bonyolítani; s miközben a párna mindinkább kivetkőzik önmagából, olyasféle érzésem van, mintha eretnek könyvet égetnék a nyilvánosság előtt. A párna csíkos volt, és kukoricacsuhéval volt megtömve; és ahogy a csuhét harminc-negyven évvel ezelőtt hánthatták le a csövekről, úgy a párnát, amely a padláson hiába várta, hogy valaki lehajtsa rá a fejét, nem sokkal kevesebb esztendő pora lephette be. Félék azonban, hogy nem a csuhé zörgött, és nem a porfelhő szállongott, hanem régi álmatlan éjszakák gondjai gomolyogtak, és régi rossz álmok súrlódtak össze, bevarrva a csíkos vászonba. Ezekből lehetett elégük a ház régi gazdáinak is. Tíz évvel ezelőtt a padlásnak ugyanabban a zugában találtam a párnát, ahonnan most lehoztam; magam sem értem, miért épp ma reggel szántam rá magamat, hogy gyufát tartsak alá. A párna nincs többé; újságlapnyi fekete foltta változott. Szénát dobok rá, hogy eltüntessem; ki fog rothadni alatta a fű. (A por nyilván nem vész el, csak átalakul; félő, hogy az álmokkal és a gondokkal is ugyanaz a helyzet.)

Ógermán regéket olvasok (a tudat éjszakai oldala). Agilulf longobárd király feleségét, Theodelindét feltűnően sok, arra illetéktelen személy teszi a magáévá; végül, ha hihetünk Paulus Diaconusnak, még egy tengeri szörnyeteg is, ráadásul erre a félrelépésre csak húsz évvel később jön rá a király. A változatlanul csábító asszonynak ismét ki kell feküdnie a tengerpartra, ahol a változatlanul harcias király lekasabolja a változatlanul buja szándékokkal közelgő szörnyet.

Kint az utcán, az orvosi rendelő előtt sírás hallatszik. Nagy fiúk, lehetnek vagy hatan, bántanak egy kisebbet. Várom, hátha elunják vagy valaki közbelép; végül kimegyek, és rendreutasítom őket. Az egyik visszaszól, hogy mi közöm hozzá. Kásás, mély hangja van, és mintha most tanult volna meg beszélni. Mondom nekik, hogy szégyelljék magukat, bár nem hiszem, hogy képesek és hajlandók rá. Mindenesetre odábbállnak. A kis áldozat (nem rokonszenvesebb a többinél) velük tart. – Ebben a faluban, ahol nagyobb lélegzetű munkáimat szoktam írni, az élet egészében véve reménytelen. Kivételek persze vannak, de ez annál szomorúbb a többségre nézve. S ki tudja: hátha nem is nyugalomra, hanem erre a reménytelenségre van szükségem, hogy írni tudjak?

Délután jön E. P. (történész, nem azonos a kiváló íróval) és barátnöje, A. Ülünk a meggyfa tövében, J. remek szendvicseket csinál, Simon ujját szopva elalszik. Van-e értelme a történelemben szerencséről és balszerencséről beszélni (amikor pedig a magunk bőrén egyebet sem érzünk, csak ezt a kettőt), ahogy pl. Burckhardt vagy – a maga mérsékelt ghibellin nézőpontjából – Gregorovius teszi?

Este láttunk rókát és őzet. Viperát ezúttal nem láttunk.

1995. július 19., szerda

Nem hagyhatom említés nélkül a sárgabarackot. Nem az általánosságban vett sárgabarackról van szó, hanem egy szem gyümölcsről, amely fel-felvillan a lomb közül, miközben Eginolf von Stauffenberg történetét olvasom egyik öséről, akinek egy erdei nimfa megtiltotta (ölekezésük fejében), hogy bárki emberi lényt szeressen. Szédítő gyorsasággal suhannak a délelőtti perceivel együtt a történetek: istenítéletek, tüzesvas-próbák, emberevő szentek, griffkarmoktól lóbáló keresztes vitézek, kutyakölyköket ellő herceg-asszonyok, állatokká változó ikrek, hattyúvontatta aranycsónakban érkező hős: és a barack még mindig együtt hajladozik az ággal a szélben. Ifjú, rajongó császár feltöri egy kétszáz évvel korábbi császár sírboltját, lenyírja a hullá körmeit, amelyek átlukasztották volt a csontkézre felvont bőrkesztyűt; arannyal kipótolja a tetem hiányos orrát, végül kihúzza az egyik fogat, és elviszi emlékébe; álmában megjelenik a régi császár, és borzalmas véget jövendöl neki. – A barack ott fekszik a ribiszkebokor tövében; büszkén, de kevésbé feltűnően kijátszotta éberségemet.

E. R. Curtius olvasása közben döngött a föld a lehulló almák alatt. Hérodotosz olvasása közben elég volt ránézniem egy-egy szem őszibarackra, s az elengedte kocsányát. Amadé Thierry olvasása közben a szamóca megpenészedett a réműlettől; az ilyen kényes gyümölcs nehezen viseli el, ha egy kiüresedett világcivilizáció önmagába roskad (mindezt súlyosbította az érdemdús Stilicho méltatlan halálának drámai leírása, valamint néhány kiadós zápor; s miközben Alarich megindult a keleti gótok élén, ismeretlen tettesek feltörték fészkerünket, és elvitték a gyerekek kerékpárjait). Gregorovius olvasása közben, leperogván a mulandóság démonainak ezerkétszáz esztendőös színhátéka, a meggy (ráébredvén az alkotások esendőségére és az emberi törekvések hiábavalóságára) lassacskán elpirult.

Eléggé összefogott vagyok, írni kéne – de csak azért sem.

1995. VII. 21., péntek

Be kell mennem a városba, elintézni néhány ügyet; ezek közül az egyik (kicsinyes huzakodás néhány rendkívül viszatartó személlyel) hosszabb ideje mérgezi az életemet.

Ma a szokásosnál is melegebb nap ígérkezik.

A buszmegeállásban egy férfi azt meséli, hogyan vágta le deszkagalulás közben a gép az ujját. Egy nő azt meséli egy másik nőnek, hogyan nyert egy harmadik nő (szorgos rejtvényfejtő, mint kiderül) görögországi nyaralást; egy negyedik nő ezzel szemben repülőjegyet nyert, valami másféle sorsoláson, de nem tudta volna fizetni a szállodát. Ezután bizonyos ukránokra terelik a szót, akik lövöldöztek; értékelik a híradónak nevezett horrorpanoptikum fontosabb látványosságait, megbeszélik nyaralási terveiket és háztartási gondjaikat, majd kifogynak a szóból.

Mielőtt hozzálátnék a nap eltöltéséhez, levágatom a hajamat a Moszkva téren. Az az érzésem, hogy megy velem tovább a busz; két nő egy harmadik, jelen nem levő kolléganő kapcsolatát vitatja meg, szókimondóan és nagy szociális érzékenységgel; és benne vagyunk a forgalomban. Félmetelen, részeg férfi lép be; közli, hogy most szabadult, és nem tudja, hová menjen. A nő, aki rajtam dolgozik, letezi az ollót, és megmondja. Meg is mutatja. Néhány perc múlva magam is arrafelé megyek.

A levélsekre nyben értesítés tértivevényes levélről; egy hét alatt, ha jól számolom, a harmadik. – A délelőtti és a kora délutáni órákat megpróbálom kimosni az emlékezetemből.

Ezekben a forró napokban a város különösen érzéki, és nemcsak az éles fényvel megvilágított női testfelületek miatt, hanem a szerves anyagok gyors és szagos bomlása és a falak porladása miatt is. Gonosz és részvétlen érzékiesség: szomjúságot ébreszt, amelyet semmilyen itallal nem lehet csillapítani, és elszívja az utolsó csepp erőmet is. Egész nap kitartóan néztem a szembeáramló ismeretlen arcokat: vajon kiből lehetnének megbízni? Nem találtam senkit, ám ez nyilván az én hibám.

Este fölmegek B. E.-hez, a Bródy Alapítvány kuratóriumi ülésére. Péter (másfél éves) bélszínrolót és zöldbabot eszik, nekem is ad belőle. Finom. A vita legizgalmasabb fordulatai közepette filctollal próbál a szőnyegre rajzolni, de ebben E. megakadályozza; s valahogy ez is részévé válik az érvek-ellenérvek láncolatának. Könyvekről beszélgetni okosan, mértéktartóan és felelősen – néha az az érzésem, hogy a kulturális közélet romlása mégsem megállíthatatlan.

Az esti busz Perbálig visz, onnét gyalog megyek a sötét országúton. Tizenegy óra van, a közeledő autók fénykévéje kettévágja a fákat, majd percekre elvágja. Egy-egy macska szalad át az úton, éjjeli bogarak röpködnek a fejem körül. Beszéd foszlányait hallok: az útszéli bokrok tövében – éppen odavilágít egy autó – kiterített rongyokon három ember fekszik; rám néznek, majd visszajektik fejüket. – Én továbbmegyek.

1995. VII. 29., szombat

Illyefalva, Sepsiszentgyörgy és Brassó között. Regényes fekvéséről és 1658-ban történt siralmas feldúlásáról Orbán Balázs is megemlékezik nagy művében. A regényes fekvésből egyelőre nem sokat látok, ellenben tűnődhetek az irodalmi konferenciák hasznáról és káráról. A Keresz-

tyén Ifjúsági Központ nevű gyönyörűszép, vadonatúj kastély tanácstermében villognak a mikrofonok piros fénypontjai, ciripelnek a tolmácgépek, meg-meglibbennek a *Between* c. angol nyelvű antológia fedőlapjai, amelyek között elvileg minden résztvevőnek olvasható egy-egy (valamiféle köztes létállapotról szóló) frása: közép-európainak és írónak és fiatalnak mondott egyének cserélnek eszmét, nem tudni pontosan, miről. Amikor az első ilyen találkozó létrejött Pécsen, a JAK égisze alatt, szervezői általános érvénnyel akarták megvitatni az irodalom elvi kérdéseit és egészen konkrétan a menedzselési problémákat; mostani vendéglátóink sem akarnak mást, mégis mintha fordítva lenne: személyességtől megfosztott anekdotákat és homályos deklarációkat hallunk.

Ami jó: a hely regényes fekvése (erről Orbán Balázstól tudok) és a falu legújabbkori felvirágzása, ami főként a hét évvel ezelőtt idekerült lelkész, K. B. érdeme. Felvirágzás mint narratívum: keresi ezredvégi Orbán Balázst. Vagy Thomas Mann-nal keresztezett Andrej Platonovját? (Tátán lesz egy beszélgetés az erdélyi magyar irodalom polgári hagyományairól; mi fog belőle kisülni? Talán a Hunyady Sándor-féle piros lámpás ház?)

És persze ismerős, kedves arcok. Mindenekelőtt az Éneklő Borz frakciója, S. L., V. A. és L. Zs. Életem egyik nagy mulasztása, hogy nem hallottam híres felolvasásukat a marosvásárhelyi állatkert majomházában. V. A. (jobban hasonlít Shakespeare-re, mint valaha) fölvisz a vártemplomba, T. K. költőnével és V. I. költővel együtt. A tizenhét évvel ezelőtt leomlott, majd újjáépített ódon bástyafalak közt, ahol az 1658-as tatárjárás alkalmával a környék lakóinak lemészárlása, illetve megbecstelenítése, megkínzása és lemészárlása zajlott, jelenleg IKE- (Ifjúsági és nyilván Keresztyén, de mi lehet az E?) tábor van; kedves, tizenéves arcok, lehetnek nyolcvan. Hallgatjuk az esti ájtatosságot, a két hal és öt kenyér példázatának erkölcsi tendenciájú értelmezését. Előzőleg Judit nyomatékosan figyelmeztet, nehogy olyan szöveget olvassak fel, amelyben csúnya szavak vagy más, szeméremérsőt mozgatnak, s ne próbáljam meggyőzni a hallgatóságot az élet értelmetlenségéről. V. A. elmondja a gyerekeknek, hogy igazi, élő szerzők vagyunk, ők csodálkoznak; s nekünk is van csodálkoznivalónk, mert ők meg igazi, élő közösség. Mostantól hűséges olvasóink lennének, ha hozzáférhetnének írásainkhoz. Amikor V. A. megemlíti, hogy én fordítottam Luther asztali beszélgetéseit, tapsolni kezdenek; a felolvasás után valaki megkérdezi, hogy nem írok-e horrorfilmekhez forgatókönyveket.

Este tizenegykor zárják a kastélyt, azaz (mivel tizenegy óra elmúlt, és itt fejelem van) már be is zárták. A kortárs magyar irodalom bemászik az egyik nyitva felejtett ablakon. T. K. (új verseskötetében feltűnően sok víz- és halmotívum van, a táborvezető lelkész rá is kérdezett ezek esetleges bibliai hátterére) egy kicsit nehezen boldogul, de egy láthatatlan hullám őt is besodorja.

Az írótalálkozó résztvevőinek brassói látogatása során nem a két hal és az öt kenyér csodájára került sor. Fent a Pojánán, a Zsiványfészek (Coliba Haiducilor) nevű helyen...

Szénával felszórt hegyi műtisztás. Nyársalávaló táborút. Talpalávaló népizenekar. Boronafalra applikált kukoricacsövek, paprikafüzérek és karabélyok, köztük egy kitömött nyúl. Fenyőgallyal felszórt lépcsőfokok a toalett előtt.

...a Zsiványfészek nevű helyen a csirkék poklának negyedik vagy ötödik bugyra helyezkedik el. A belső terem-

ben, a vendégek józsu falatozása közepette, időnként kialszik a villany; belép egy frakkos pincér, kezében kivont kard, a kardra négy-öt szeszen átztatott sült csirke van felszúrva; ám ez csak akkor válik láthatóvá, amikor a vendéglátóipari kerub meggyújtja őket, és kékes lánggal fellobognak. Aztán meg kell őket enni.

Házasságtörő csirkék. Csaló, tolvaj, rabló csirkék. Apa-gyilkos csirkék. Istenkáromló csirkék. Zsarnok csirkék, népirtó csirkék, világpusztító csirkék, csirkefogó csirkék. Az emberiség összes bűnös csirkéje itt bűnhődik a Zsiványfészekben. És meg kell őket enni. Mindet.

1995. VII. 31., hétfő

A határon. Hajnali egy óra; az idő visszaigazítása után nulla óra. Szemhéjam belső oldalán sárga fények: Kolozsmonostor után jobb kéz felé nagy folton égett az erdő, bizonyára még most is ég. Öt és fél órával később: hajnal a Batthyány téren. Egy embertársam közeledik. Fején kari-

más nyúlszőr süveg, mint a németalföldi festményeken. Egyéb öltözéke: trikó, rövidnadrág, szemüveg és a bőrre rakódott szennyeződés különböző rétegei, valamint – ha ez öltözéknek tekinthető – egy kutyakölyök. Megtudja, hogy Erdélyből jövünk; megpróbál rábeszélni minket az áttelepülésre, mert – bizonygatja – itt sokkal jobb. (S következők „a románokról” szóló ismert sztereotípiák sora.) Adok neki egy húskonzervet; megígéri, hogy elintézi nekem a magyar állampolgárságot; kellemetlen szaga van; közelebb hajol, és fülembe súgja, hogy Boszniában harcolt, nőket és gyerekeket lehetőleg nem ölt meg, mégis kikészültek az idegei. Mondatai részben a kutyatartás problémáiról szólnak, részben egy háborús büntett mozzanatait idézik fel; nem tudom eldönteni, vajon videofelvételen látta, újságban olvasta, harmadkézből hallotta vagy valóban szemtanúja volt-e. Végre indul a harminckilences busz; a nyúlszőr süveg jelenés imbolyogva távozik a térről. Ezredvégi Diogenész: mögötte kutyakölyke tappancsozik. A húskonzerv ottmarad a padon.

És még reggel hat óra sincs.

2000 ESTEK

1995. október harmadik csütörtökjén este (azaz, egészen pontosan: október 19-én, 19 órakor) megint 2000-est, ahol ismét módfelett jeles és érdekes személyiséggel találkozhat a Nagyérdemű a Merlin színházban (Gerlóczy utca 4., .az emeleten).

Ezúttal DÉS LÁSZLÓ többszörösen kitüntetett többszörös szaxofonost, többszörös zenkarvezetőt és többszörös zeneszerzőt hívtuk meg beszélgetni. Megkérdezzük tőle, hogy nem volt-e elég tehetséges zongorista; hogy milyen megvilágosodást hozhat egy váratlan áramszünet; hogy csak Esterháznak hajlandó-e fújni, és neki miért. Megpróbáljuk kifaggatni, hogy mikor írja meg operáját, milyen alapanyagból és miért éppen abból. Szívből reméljük, hogy vendégünk hangszert is hoz, sőt.

Szeretettel várjuk régi, új és leendő olvasóinkat a hónap harmadik csütörtökjén a Merlinbe. A bor sem marad el.

Gábor Vona Malesina

1995. IV.